

Studier och debatt

Föredrag
vid
företagsledar-
konferens
i
Tylösand
juni
1958

• Växandets ekonomi

SNS vill

genom

- vetenskaplig forskning
 - studier och debatt i lokala grupper
 - centrala konferenser och kurser
 - publicering av resultaten från dessa verksamhetsfält
- sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden, stimulera till positiva insatser i arbets- och samhällsliv och till ett individuellt ställningstagande i den allmänna debatten.

SNS är en ideell sammanslutning av enskilda personer inom svenskt näringsliv.

SNS är fristående från politiska partier och intresseorganisationer.

SNS bildades den 5 juni 1948, och dess arbete finansieras genom bidrag från näringslivet.

Växandets ekonomi

Föredrag vid
företagsledarkonferens
i Tylösand
juni 1958

STUDIEFÖRBUNDET NÄRINGS LIV OCH SAMHÄLLE

Studier och debatt

utges av

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Sköldungagatan 2, Stockholm Ö.

Tel. 23 25 20. Postgiro 35 62 60.

Redaktionsråd:

Tore Ericsson

Erik Huss

Axel Iveroth

Carl J. Kjellberg

Arne Lundmark

Måns Nerman

Börje Wickman

Redaktör: Stig Gustafsson

Ansvarig utgivare: Torsten Carlsson

Förord

SNS tioårsjubileum firades i juni i Tylösand med en företagsledarkonferens om ämnet "Växandets ekonomi — betingelser för ekonomiskt framåtskridande". I tro att de föredrag som hölls vid konferensen är förtjänta av en vidare uppmärksamhet publicerar vi dem nu i föreliggande skrift.

Ett par av programpunkterna har här utelämnats. SNS-ordföranden direktör Axel Iveroths återblick över SNS tillblivelse och verksamhet under

de gångna tio åren har publicerats i SNS-Orientering 1958:4 under rubriken "Varför bildades SNS?", och fil. lic. Ulrich Herz inledning till diskussionen om "Ideer och företagare" ingår i småskriften "Ideologi för näringslivet?", närmast föregående nummer av Studier och debatt.

Stockholm i oktober 1958

Torsten Carlsson

Innehåll

Vad är ekonomiskt framåtskridande?

<i>av docent Jan Wallander</i>	11
Mått på framstegen nödvändiga — men svåra att åstadkomma	11
Hur kan man få fram jämförbara sifferserier?	11
Bruttonationalprodukten i fasta priser	14
Nettonationalprodukten — ett bättre mått	15
Eliminering av investeringarna	15
Hemarbetets betydelse	16
Förändringar i arbetstid och arbetsvillkor — viktiga moment i levnads- standardutvecklingen	17
Vissa typer av konsumtion som bör räknas av	17
Stegringens relativa värde	19
Värdet av en ökning för oss själva beror också på hur det går för andra	20
Inkomstomfördelningens betydelse	21
Uderkännande av marknadens värdering	21
Sammanfattning	22

Miljö och institutionell ram för ekonomisk utveckling

av professor Torsten Gårdlund

Socio-kulturella synpunkter	23
Russells iakttagelser	23
Sammanhållning som hämmande faktor	24
Yrkesambition på Ceylon	24
Karriär och förtidspension	24
Inkomstökning och konsumtionsvanor i Guatemala	25
Successiv svensk omställning	25
Undantagsinstitutionen	26
Läget i Sverige vid industrialiseringens framväxt	26
Bristande ekonomisk vilja som hämmande faktor	26
Institutionernas andel i skulden	27
Revolutionens förlopp	27
Storföretagens problem	28
Kan arbetsviljan räddas?	28
Företagsamhetens bevarande	28
Sparandet och den nya samhällsmiljön	29

Vill vi ha framåtskridande?

<i>av docent Åke Holmberg</i>	31
Almqvist och fattigdomen	31
Materiellt och andligt välstånd	31
Afrikanskt framåtskridande	32

De mänskliga kostnaderna	34
Hayafolket och kaffet	34
Västerlandets framtidskridande	35
Ekonomi i politiken	36
Ekonomisk mani	36
Kan vi nöja oss med lagom?	37
Framtidskridandet och tryggheten	38
Övergångssvårigheter	39
Kuggarnas trivsel	39
Måste skönheten offras?	40
Investeringar, produktivitet och räntabilitet — en översikt	
av professor Erik Lundberg	41
Teorier och statistik	42
Förhållandet mellan kapital och produktion	44
Produktionsutveckling och investeringsbehov	45
Produktivitet och räntabilitet	46
Resultat av enkäter och intervjuer	49
Interdependensproblem	50
Preliminära slutsatser — med sikte på den ekonomiska politiken	51
Investeringar, produktivitet och räntabilitet — företagsekonomiska aspekter	
av direktör Bert Lindström	55
Hur utarbetas investerings- och räntabilitetskalkyler och hur användes de?	55
Uppgörande av investeringsplan	57
Olika kalkylmetoder	57
Skillnad i räntabilitetskrav för olika typer av investeringar	58
Exempel på hur byggnadstid, igångkörningskostnader etc. påverkar en investerings räntabilitet	59
Räntabiliteten efter skatt	61
Varför är skillnaderna i räntabilitetskrav så stora?	61
Investeringarnas interdependens	62
Svårigheter att jämföra olika räntabilitetskalkyler	63
Kapital för expansion	
av professor Erik Dahmén	65
Vårt problem — hur få pengar till investeringarna	65
Kapitalmarknaden fungerar dåligt	65
Ränteregleringen missriktad	66
Köbildning för pengar	66
Grå marknad en av regleringsföljderna	67
Oroväckande långsiktstendenser för bostadsmarknaden	67
Stagnerande handel med värdepapper	67
Några följder av inflationsförväntningarna	69
Några rekommendationer för en bättre fungerande kapitalmarknad	69
Kapitalmarknaden bör vidgas	71
Slutord	73

Växandets ekonomi

Betingelser för ekonomisk utveckling

Konferensprogram och föreläsare

Torsdagen den 5 juni

SNS 10 år

Direktör *Axel Iveroth*, Sveriges Industriförbund

Vad är ekonomiskt framåtskridande?

Fil. dr *Jan Wallander*, Industriens Utredningsinstitut
Mera konsumtion. Kortare arbetstid. Bekvämare arbetsförhållanden. Privat konsumtion contra offentlig. Avvägningsproblem. Mättningsproblem

Miljö och institutionell ram för ekonomisk utveckling

Professor *Torsten Gärldund*, Handelshögskolan i Stockholm
Värderingar, fördomar, lagstiftning, samhällsorganisation, maktfördelning m.m.
Historiska perspektiv. Vad kan vi lära av andra länder — särskilt de mindre utvecklade?

Vill vi ha framåtskridande?

Docent *Åke Holmberg*, Göteborgs Universitet
Alternativ till höjd levnadsstandard. Framåtskridandets offer

Idéer och företagare

Direktör *Torsten Carlsson*, SNS. Fil. lic. *Ulrich Herz*, Stockholms-Tidningen
Diskussion om SNS-tankens

Fredagen den 6 juni

Investeringar, produktivitet, räntabilitet

En översikt byggd på en pågående SNS-undersökning
Professor *Erik Lundberg*, Stockholms Högskola

De företagsekonomiska aspekterna
Direktör *Bert Lindström*, Svenska Cellulosa AB

Varför, när och hur gör man räntabilitetsbedömningar i företagen?

Diskussion i grupper på basis av inledningsföredragen och före konferensen sammanställt material

Grupppordförande: Ekonomichef *Havald Bernström*, SAS, disponent *Bo Risberg*, Hasselfors Bruks AB, direktör *Bertil Vinberg*, Boliden Batteri AB, bankdirektör *Bertil Wallin*, Göteborgs Bank

Rapportering från grupperna och allmän diskussion

Lördagen den 7 juni

Kapital för expansion

Professor *Erik Dahmén*, Handelshögskolan i Stockholm.

Hur fungerar den nuvarande kapitalmarknaden? Kan den ändras till det bättre? Internationella aspekter

Avslutning

Programmet är utformat med tanke på att diskussioner skall följa varje inledningsanförande om inte annat angivits

Konferensledning

Direktör *Axel Iveroth*, Sveriges Industriförbund, Sthlm

Direktör *Torsten Carlsson*, SNS Sthlm

Sekreterare *P. Anders Henrikson*, SNS, Sthlm

SNS kansli

Sekreterare *Lars Foyer*

Direktörsassistent *Gunnar O. Rising*

Sekreterare *Stina Thyberg*

Fru *Kerstin Edengård*

Fröken *Gun Enbom*

Fröken *Ann-Charlotte Lysell*

Fru *Maj-Britt Åman*

Deltagare

Börschef Stig Algott, Stockholms Fondbörs, Sthlm
Docent Ragnar Bentzel, Uppsala Universitet
Ombudsman J. O. Bergenfeldt, AB Skånska Cementgjuteriet, Sthlm
Ekonomichef Harald Bernström, SAS, Sthlm
Överingenjör Bo Casten Carlberg, Ekonomisk Företagsledning AB, Sthlm
Preceptor Gösta Carlsson, Sociologiska Institutionen vid Lunds Universitet
Statssekreterare Gustav Cederwall, Kungl. Handelsdepartementet, Sthlm
Disponent Grels Curman, AB Stjernfors-Ställdalen, Ställdalen
Professor Erik Dahmén, Handelshögskolan i Stockholm
Direktör Eivind Eidering, AB Bahco, Sthlm
Kamrer Alv Elshult, SAAB, Linköping
Direktör Sven Ersman, Trafik AB Grängesberg—Oxelösund, Sthlm
Friherre Magnus von Essen, AB HNJ Intressenter, Halmstad
Professor T. Paulsson Frenckner, Handelshögskolan i Stockholm
Direktör S. G. Friberger, AB Götaverken, Göteborg
Ekon. lic. Eric Fältström, Svenska Arbetsgivareföreningen, Sthlm
Direktör Curt-Steffan Giesecke, Svenska Arbetsgivareföreningen, Sthlm
Redaktör Erik Goland, Sveriges Radio, Sthlm
Direktör Eric Grane, Rockwool AB, Skövde
Direktör Hampus Grunditz, AB Nordiska Kompaniet, Sthlm
Professor Torsten Gårdlund, Handelshögskolan i Stockholm
Direktör H. Elis A. Göth, AB Pharmacia, Uppsala
Direktör Göran Z. Hægström, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala
Direktör Åke Hagström, Cembureau, Malmö
Fil. lic. Kjell Hansson, Thulebolagen, Sthlm
Docent Gunnar Helén, SNS, Sthlm
Bankdirektör Gunnar Hellerot, Sundsvalls Enskilda Bank, Sundsvall
Direktör Per Hemberg, Surte Glasbruk, Surte
Direktör Lennart Hemmingson, O. F. Ahlmark & Co. Eftr. AB, Karlstad
Direktör Arne Henrikson, Loussavaara-Kiirunavaara AB, Sthlm
Fil. lic. Ulrich Herz, Stockholms-Tidningen, Sthlm
Direktör Gunnar Hindemark, Billeruds AB, Säffle
Docent Åke Holmberg, Göteborgs Universitet
Redaktör Göran Holmström, Sydsvenska Dagbladet, Malmö
Civilingenjör Sven Hornewall, Svenska Cellulosa AB, Sundsvall
Finansborgarrådet Erik Huss, Sthlm
Bankdirektör Rune Höglund, Svenska Handelsbanken, Sthlm
Direktör Axel Iveroth, Sveriges Industriförbund, Sthlm
Direktör Paul Johansson, Ji-Te AB, Åstorp
Ekon. lic. Sven-Erik Johansson, Företagsekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm
Amanuens Jaak Järv, Stockholms Högskola
Civilekonom Curt Kihlstedt, Företagsekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm
Direktör Rolf Lahnhausen, Personaladministrativa Rådet, Sthlm

Redaktör Ingmar Lindmarker, Svenska Dagbladet, Sthlm
 Direktör Bert Lindström, Svenska Cellulosa AB, Sundsvall
 Direktör Herman Lund, AB Svenska Aluminiumkompaniet, Sthlm
 Redaktör Allan Lundberg, Industria, Sthlm
 Professor Erik Lundberg, Stockholms Högskola
 Direktör Arne Lundmark, Sveriges Industriförbund, Sthlm
 Pressombudsman Arvid Lundström, Landsorganisationen i Sverige, Sthlm
 Direktör Alf Lüning, Lindells Vågfabriks AB, Jönköping
 Fil. dr Bengt Metelius, Svenska Handelsbanken, Sthlm
 Direktör Uno Murray, Näringslivets Fond, Sthlm
 Sekreterare Lars Nabseth, Industriens Utredningsinstitut, Sthlm
 Disponent Helmer Nathorst, Bultfabriks AB, Hallstahammar
 Bankdirektör Gösta Olson, Göteborgs Bank, Sthlm
 Redaktör Åke Ortmark, Sveriges Radio, Sthlm
 Direktör Bengt Petri, Skandiaförsäkringar, Sthlm
 Civilekonom Eric Pettersson, Landsorganisationen i Sverige, Sthlm
 Bankir Elis Ponsbach, Svenska Fondhandlareföreningen, Sthlm
 Direktör Anders F. Prag, AB Tegea, Malmö
 Disponent Bo Risberg, Hasselfors Bruks AB, Hasselfors
 Fil. lic. Anders Rosenquist, Sveriges Industriförbund, Sthlm
 Direktör Gösta Rydbeck, ASEA, Ludvika
 Docent Kurt Samuelsson, Dagens Nyheter, Sthlm
 Bankdirektör Per-Eric Schyberg, Svenska Handelsbanken, Örnköldsvik
 Direktör Carl Sebardt, Oxelösunds Järnverks AB, Oxelösund
 Direktör Tore Sellberg, Byrån för Ekonomisk Information, Sthlm
 Bankdirektör Bengt Senneby, Skandinaviska Banken, Sthlm
 Direktör Torsten Skytt, AB Rifa, Ulvsunda
 Direktör Göte Slettengren, Cementa, Malmö
 Docent Gudmund Smith, Lunds Universitet
 Redaktör Lars Sundquist, Arbetsgivaren, Sthlm
 Bankdirektör Lars-Erik Thunholm, Skandinaviska Banken, Sthlm
 Direktör Bertil Tronêt, Kooperativa Förbundet, Sthlm
 Direktör Ingemar Wahrolén, Städernas Vakt AB, Sthlm
 Direktör Erland Waldenström, Trafik AB Grängesberg—Oxelösund, Sthlm
 Fil. dr Jan Wallander, Industriens Utredningsinstitut, Sthlm
 Bankdirektör Bertil Wallin, Göteborgs Bank, Sthlm
 Kamrer Roy Warner, SAAB, Trollhättan
 Professor Gunnar Westerlund, Handelshögskolan i Stockholm
 Direktör Bertil Vinberg, Boliden Batteri AB, Bromma
 Ekon. lic. Johan Åkerman, AB Electro-Invest, Sthlm

Vad är ekonomiskt framåtskridande?

av Jan Wallander

Denna konferens behandlar växandets ekonomi — den ekonomiska utvecklingen på lång sikt. När man sätter sig ned och funderar över problemen i samband med en sådan typ av ekonomi, är det två grundfrågor man ställer sig. Den första är följande: Är det över huvud taget någon glädje med vidare ekonomiskt framåtskridande? Finns det någon anledning för t.ex. företagsledare att jakta sig till hjärtfel, och för oss alla att ständigt försöka producera mera, att få fram flera och nya varor osv.? Den frågan skall senare behandlas i Åke Holmbergs anförande. Skulle vi därvid komma fram till att svaret är nej — det finns ingen vettig anledning — då finns det heller ingen anledning att diskutera det andra huvudproblemet. Detta är nämligen: Hur skall vi bära oss åt för att åstadkomma ett framåtskridande?

Det är emellertid tydligt att hur vi än svarar på dessa frågor, måste vi för att kunna föra en vettig diskussion veta vad vi talar om — vi måste ha ett mått på vad vi menar med framåtskridande.

Mått på framstegen nödvändiga — men svåra att åstadkomma

Vad vi helst vill ha är ett index — en sifferserie — som kan ge en bild av hur det ekonomiska framåtskridandet äger rum. En dylik sifferserie bör vara

konstruerad så att den inte bara visar om utvecklingen gått uppåt eller nedåt, utan även ger en rimlig föreställning om hur mycket det har gått uppåt eller nedåt.

Höjningen av välståndet brukar i allmänhet diskuteras mot bakgrunden av våra nationalinkomstberäkningar. Nyligen har aktuarie Eric Lindahl publicerat serier som täcker hela perioden tillbaka till 1861.¹ Han har välvilligt ställt sitt primärmaterial till mitt förfogande. Det är på basis av detta material jag i fortsättningen skall diskutera mätproblemen.

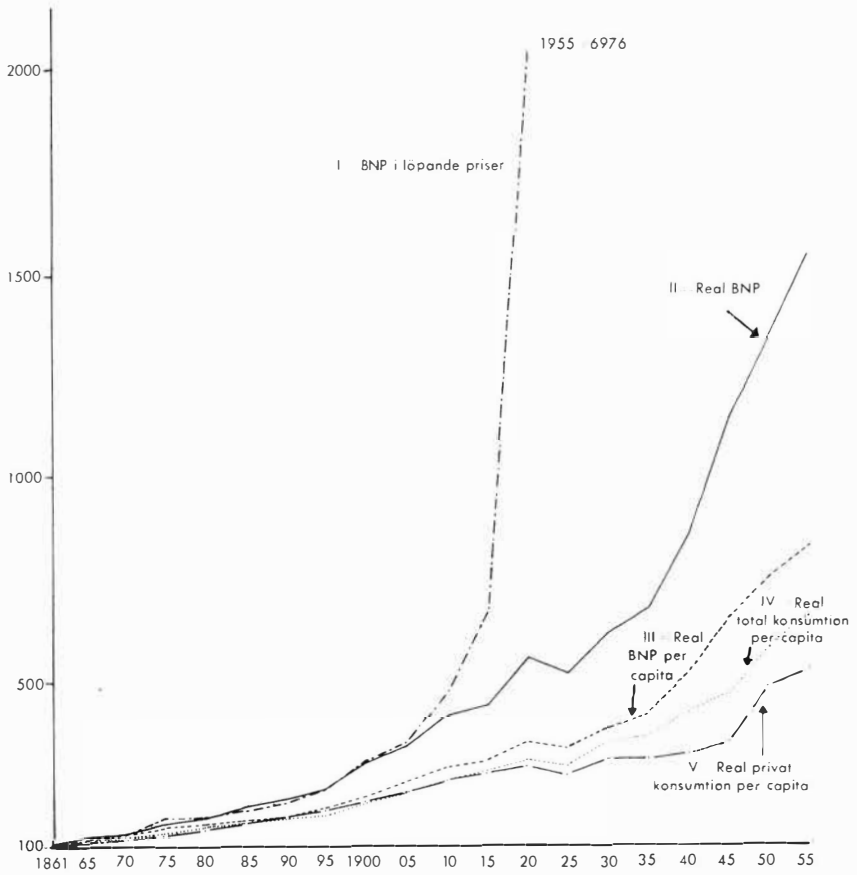
Hur kan man få fram jämförbara sifferserier?

I diagrammet (s. 12) har jag återgivit några olika sifferserier, som kan konstrueras på basis av detta material. Den första kurvan — kurva I — visar hur summan av all produktion i landet — bruttonationalprodukten — har utvecklats sedan 1861. Kurvan illustrerar den oerhört kraftiga stegring som bruttonationalprodukten har undergått. Stegningen är så brant att det inte varit möjligt att få med hela kurvan i diagrammet. Värdet är som synes 70 gånger större 1955 än 1861.

Det är nu tydligt att stegringen i mycket stor utsträckning beror på att vi arbetar med värden i löpande priser.

¹ Economic Essays in Honour of Eric Lindahl.

Olika mått på den ekonomiska utvecklingen åren 1861—1955. *Index: 1861=100*

Det gäller därför att konstruera ett prisindex som vi kan använda för att återföra de olika värdena till samma prisnivå. Att det är nödvändigt med en sådan omräkning till fasta priser torde alla kunna enas om. En dylik beräkning är emellertid mycket svårare att göra än vad man i allmänhet föreställer sig. Vad det här gäller att genomföra är ju att s. a. s. värdera alla de varor som ingår i bruttonationalprodukten till samma pris under hela perioden. Att detta i praktiken blir så svårt att göra beror på tre omständigheter.

För det första har man den svårigheten att en hel del varor som spelar mycket stor roll i produktionen vid slutet av perioden, t. ex. televisionsapparater, bilar, konfektkläder osv., överhuvudtaget inte fanns med i produktionen vid periodens början. Om vi vill återföra alla uppgifterna till 1861 års prisnivå, ställs vi därför inför den svårigheten, att vi helt enkelt saknar prisnoteringar för den tidpunkten för en mängd varor som är av stor betydelse för produktionen 90 år senare.

Den andra svårigheten hänger samman med att varor ständigt undergår kvalitetsförändringar. En bil är inte rätt och slätt en bil utan det är stor skillnad på de bilar som köptes i mitten på 20-talet och de bilar som köps i dag. Vi kan inte utan vidare sätta samma pris på bilarna under den för deras del aktuella perioden, utan vi måste på något sätt ta hänsyn till de kvalitetsförändringar som ägt rum och som äger rum i stor omfattning på nästan alla områden.

Den tredje svårigheten som vi mö-

ter när det gäller att konstruera ett användbart prisindex sammanhänger med att konsumtionen hela tiden ändrar inriktning. Vi ökar konsumtionen av vissa varor och minskar den samtidigt av andra. Vi flyttar t. ex. över var konsumtion från hembiträden till dammsugare. Det är emellertid tydligt att om under en viss period hembiträdeslönerna kraftigt har stigit medan samtidigt priserna på dammsugare har sjunkit, så kommer vårt prisindex att te sig annorlunda om vi utgår ifrån konsumtionens fördelning vid början av perioden eller från fördelningen vid slutet av perioden, när det gäller att väga ihop betydelsen av de olika prisförändringarna. I det förra fallet kan vi vänta oss att index stiger, medan det i det senare kanske sjunker. Om man vid konstruerandet av ett prisindex använder sig av vikter från periodens början, så säger man att man använder en indexformel av Laspeyre's typ. Använder man sig av vikterna från periodens slut, har man utgått från ett index av Paasche's typ. Vilket förfarande man väljer är i viss mån godtyckligt och man kan uppenbarligen få helt olikartade resultat, beroende på om man gör på det ena eller på det andra sättet.

Någon verklig lösning på de problem som jag här nämnt finns inte. Det finns ingen möjlighet att konstruera en indexserie som kan sägas ge en alldeles korrekt uppfattning om hur den totala produktionsvolymen har utvecklats. Detta kan sägas bero på att när vi försöker konstruera en sådan serie försöker vi i själva verket lägga ihop äpplen och päron. Vi jäm-

för varumängder som sinsemellan inte är jämförbara.

Man kan få en bild av detta, om man tänker sig att man hade gjort två högar som omfattade de varor som konsumerades av en industriarbetare i Sverige dels i mitten på 1800-talet och dels på 1950-talet. Om vi hade dessa högar framför oss och fick frågan hur mycket större den ena var än den andra, så skulle vi inte kunna svara av det enkla skälet att högarna bestod av olika ting. Vi skulle förmodligen få nöja oss med att säga, att vi var övertygade om att den ena högen var väsentligt större än den andra, men det skulle vara mycket svårt att precisera hur mycket större den var. När man i praktiken försöker komma runt de svårigheter som jag nu berört måste man dela upp den studerade tidsrymden i kortare perioder omfattande t. ex. fem år. Under en sådan period sker ju inte så stora förändringar i fråga om varusammansättning, varukvaliteter etc. och det kan därför vara rimligt att göra en jämförelse inom perioden och säga, att från början av perioden fram till slutet har produktionsvolymen vuxit med t. ex. 10 procent. Sedan tar man slutet av den studerade perioden och låter det bli början i den därpå följande; därefter förfar man på likartat sätt. På detta vis ändrar man alltså successivt den studerade volymens sammansättning på olika varor etc. Det här förfarandet kallas att »kedja» och de enskilda perioderna är alltså länkarna i kedjan.

Jag har ovan uppehållit mig ganska utförligt vid själva mätningstekniken, eftersom den är så väsentlig i sammanhanget. Man kan på grundval av

ett visst givet material komma till ganska olika resultat, beroende på om man använder sig av den ena eller andra typen av teknik vid övergången från löpande till fasta priser. Det är ofta svårt att avgöra, vilken teknik som kan sägas ge det mest rättvisande resultatet.

Bruttonationalprodukten i fasta priser

Vi har nu på ett sätt som jag här inte närmare skall gå in på räknat om den sifferserie som föreligger i löpande priser till fasta priser. Resultatet av beräkningarna framgår av kurva II i diagrammet. Denna kurva visar alltså den reala bruttonationalproduktens utveckling, och den stiger givetvis inte alls lika mycket som bruttonationalprodukten i löpande priser. Den kan sägas vara ett relevant mått på det ekonomiska framåtskridandet, och den är av speciellt intresse för företagen. Den visar nämligen hur hela ekonomin växer och därmed hur den totala inhemska marknaden ökar. Detta är ur företagets synpunkt som regel det centrala. Samtidigt är det dock tydligt, att när vi talar om framåtskridande, så ser vi det ofta inte som en marknadsfråga, i varje fall inte när vi diskuterar frågan som enskilda medborgare. Vad som då intresserar oss är levnadsstandarden. Vi är t. ex. inte villiga att betrakta en stigande bruttonationalprodukt som framåtskridande, om samtidigt befolkningen ökar i motsvarande mån. Nästa steg är därför att beräkna en serie som visar bruttonationalprodukten per innevånare.

Resultatet av en sådan beräkning återges i kurva III. Denna kurva visar en mindre ökning än kurva II, vilket givetvis beror på att befolkningen har växt kraftigt under den studerade tidsperioden.

Nettonationalprodukten — ett bättre mått

Den utvecklingskurva vi nu kommit fram till ger en bättre föreställning än de tidigare om levnadsstandardens höjning för folk i gemen. Våra värden är emellertid behäftade med den bristen att vi räknat en viss typ av produktion två gånger. I *bruttonationalprodukten* räknar man nämligen helt naturligt in värdet av de tjänster som vi löpande får ut av vår kapitalutrustning i form av varor. Dessa leveranser leder i sin tur till att kapitalet undan för undan förslits. Samtidigt räknar man emellertid med den produktion som går åt för att ersätta denna förslitning. Detta är inte lämpligt och innebär en dubbelräkning. Om vi inte skall leva över våra tillgångar, måste vi ju se till att vi varje år tar undan så mycket av produktionen att vi kan ersätta det som förslits. Vi bör därför i beräkningarna gå över från *bruttonationalprodukten* till *nettonationalprodukten*.

Den övergången är emellertid av tekniska skäl mycket besvärlig. Att man som regel inte talar om netto utan om *bruttonationalprodukten* beror därför i första hand på att man inte vet hur man skall få fram pålitliga nettovärden. Vissa internationella or-

ganisationer, bl. a. OEEC, som inte är lika samvetsömma som Konjunkturinstitutet, har dock gjort vissa försök att uppskatta nettonationalprodukten. Man brukar därvid laborera med tanken att ungefär två tredjedelar av bruttoinvesteringarna skulle utgöras av ersättningsinvesteringar. Gör vi med hänsyn härtill en korrigering för de olika åren, kommer vi sannolikt fram till en kurva som stiger något mindre brant än kurva III. Detta skulle bero på att ersättningsinvesteringarnas andel av den totala produktionen förmodligen växt ganska kraftigt.

Eliminering av investeringarna

Man kan emellertid gå ett steg till och ifrågasätta, om vi över huvud taget har någon anledning att räkna med investeringarna i det här sammanhanget. Det är visserligen viktigt att vi bygger ut vår produktionsapparat med tanke på de möjligheter det ger oss för framtiden. Den enskilde medborgaren har emellertid ganska liten omedelbar glädje av att vi ökat ut vår produktionsapparat. Vad som i första hand är bestämmande för hans levnadsstandard är den konsumtion han kan hålla sig med i dag. Med hänsyn härtill kan det te sig rimligt att eliminera investeringarna vid beräkningen. Gör vi det, kommer vi fram till kurva IV, som anger real total konsumtion per innevånare. Eftersom investeringarna utgjort en växande andel av nationalprodukten, kommer den kurvan att ligga lägre. Härmed skulle vi ha kommit fram till en utvecklings-

kurva som relativt väl speglar utvecklingen av vad man i allmänhet avser när man talar om levnadsstandard.

Hemarbetets betydelse

Kurva IV visar i princip hur värdet av den årliga förbrukningen per individ utvecklats sig. Den har emellertid ett fel. Vi får inte med hela värdet av allt det som vi konsumerar. Vi tappar bort det ekonomiska värdet av husmödrarnas arbete, av att de gör köttbullar, snyter ungar, bäddar sängar etc. Hemmen är i själva verket var största arbetsplats och det ekonomiska värdet av husmödrarnas arbete är mycket stort. Det är samtidigt tydligt att det är mycket svårt att sätta något rimligt pris på husmödrarnas prestationer. Arbetet varierar ju starkt i kvalitet och omfattning från hushåll till hushåll och från tid till annan. Man utesluter därför av praktiska skäl denna sektor helt från beräkningarna.

Det har emellertid gjorts vissa kalkyler över hur stort värdet av hemarbetet kan vara. Dessa kalkyler anger att för närvarande en fjärdedel av all produktion i Sverige torde utföras i hemmen. Det betyder, att eftersom hela denna produktion är inriktad på omedelbar konsumtion, konsumtionsvärdet för närvarande är ca 40 % högre än vad som framgår av nationalinkomstberäkningarna.

Den intressanta frågan är nu om en kurva som inkluderade värdet av hemarbetet skulle stiga mer eller mindre brant än kurva IV. Detta beror på om hemarbetets andel av den totala produktionen ökat eller minskat.

Under de senaste decennierna har arbete som tidigare gjorts i hemmen flyttats över till industrin och handeln. Man har slutat att sy hemma i samma utsträckning som förut, det arbetet gör konfektionsindustrin. Numera bakar man mer sällan matbröd hemma, man köper i stället från de stora bagerierna. Husmoderns arbete har vidare underlättats genom bättre köksinredningar, flera hushållsmaskiner etc. Detta innebär också att en del av arbetet flyttats över till industrin. Den ökade användningen av mer eller mindre färdig mat, framför allt djupfryst, konserver och dylikt, innebär också en överflyttning. Den överflyttning som här ägt rum har haft mycket kraftiga återverkningar på näringslivet och den slutsatsen ligger närmast till hands, att den bör ha lett till att hemarbetets relativa andel av den totala produktionen sjunkit. Under sådana omständigheter överskattar kurva IV snabbheten i stegringen. En utvecklingskurva som täckte hela konsumtionen skulle ligga lägre.

Det är emellertid långt ifrån säkert att hemarbetets andel av den totala konsumtionen var så mycket större i mitten på 1800-talet än vad den är i dag. Det är t. ex. tydligt att i mitten på 1800-talet kvinnornas "hemarbete" i stor utsträckning bestod av jordbruksarbete. Denna deras arbetsinsats skulle emellertid i princip komma med i nationalinkomstberäkningarna. Det är dock uppenbart att, om en förändring sker av hemarbetets relativa andel i ena eller andra riktningen, så får den mycket kraftiga verkningar på utvecklingen. Det är därför viktigt att hålla dessa förhållanden i minnet.

Förändringar i arbetstid och arbetsvillkor — viktiga moment i levnadsstandardsutvecklingen

När vi skall bedöma levnadsstandards utveckling, bör vi emellertid inte bara fästa oss vid hur mycket vi kan konsumera, utan av stor betydelse är givetvis också vilka ansträngningar denna konsumtion kräver från vår sida. Om vi t. ex. kan få samma konsumtion vid en kortare arbetstid, bör det betyda att vår levnadsstandard har stigit. Med hänsyn till detta är det naturligt att hävda att våra kurvor underskattar standardhöjningen, eftersom de inte tar hänsyn till att arbetstiden minskat samtidigt som konsumtionen ökat. För att få de olika värdena fullt jämförbara borde vi därför t. ex. räkna om dem till att gälla samma arbetstid. En sådan omräkning skulle emellertid stöta på stora svårigheter, eftersom vi inte riktigt vet i vilken takt arbetstiden har minskat. Att minskningen är mycket kraftig är dock uppenbart, inte minst var den kraftig i slutet på 1800-talet och fram till första världskriget.

Några siffror från verkstadsindustrin är upplysande. År 1860 arbetade man sålunda 70 timmar per vecka, medan arbetstiden 1920 var 48 timmar. Därefter har den varit relativt oförändrad. Fram till 1960 skall den emellertid nu sjunka till 45 timmar per vecka. Parallellt med denna förkortning har semestertiden successivt ökats.

Många är förmodligen i detta sammanhang benägna att säga, att man vid sådana här beräkningar inte bara skall se hur lång tid folk arbetar i fabri-

kerna; man bör också på något sätt ta hänsyn till de förhållanden under vilka man arbetar. På detta område har ju betydande förbättringar ägt rum. Jag syftar då på den ökade tryggheten i anställningen, olika sociala anordningar, minskad andel tungt och smutsigt arbete och över huvud alla de åtgärder som man förknippar med begreppet "ökad trivsel".

De förhållanden jag nu berört bör man ha i minnet när man använder sig av utvecklingskurvorna och de har i sammanhanget karaktären av betydelsefulla plusposter.

Vissa typer av konsumtion som bör räknas av

Kurva IV baserar sig på en summa av offentlig och privat konsumtion. Om man ett ögonblick stannar vid detta faktum och tänker igenom alla de olika typer av konsumtion det här blir fråga om, kan man börja tvivla på kurvans värde som ett mått på standardhöjningen. Vad vi bör ta med i sammanhanget är vad vi verkligen konsumerar och vill konsumera. Nu är det emellertid så att i våra siffror ingår mycket som vi nog inte i och för sig är särskilt intresserade av som konsumenter men som kan sägas vara en *förutsättning* för vår konsumtion. Några exempel kan vara belysande.

Om antalet taxeringsintendenter här i landet ökas, betyder det att kurva IV stiger, eftersom taxeringsintendenternas tjänster ingår i den offentliga konsumtionen. De är en förutsättning för denna konsumtion; det behövs någon som ser till att staten får in pengar.

Men en del av oss kanske känner sig litet tveksamma inför frågan om vårt välstånd kan anses ha stigit när det blivit fler taxeringsintendenter.

Ökar vi ut skoltiden, växer antalet lärare och därmed den totala konsumtionen. Barnen kan emellertid tänkas vara mindre övertygade om att därmed deras standard har stigit. Däremot har förutsättningarna för deras senare konsumtion ökat.

Vår höga levnadsstandard påstås ju också leda till att vi i större utsträckning än tidigare får hjärtfel. För att vi under sådana omständigheter skall kunna fortsätta att njuta av den höga standarden måste vi lägga in oss på sjukhus, vilket i sin tur leder till ökat behov av läkare och sjuksköterskor, medicin osv. Detta betyder i sin tur att den ökade frekvensen hjärtfel leder till en ökning av den totala konsumtionen, eftersom tjänsterna från läkare och sjuksköterskor inräknas i denna. Denna konsumtionsökning är väl emellertid knappast vad vi vanligen förknippar med en höjning av levnadsstandard.

En mycket stor post i konsumtionen är vidare utgifterna för försvaret. De utgifter som vi gör på det området betraktar vi ju som ett slags försäkringspremier. De är en förutsättning för att vi i lugn och ro skall kunna fortsätta att njuta av vår höga standard. Men det är å andra sidan tydligt, att om förhållandena i världen ändras så att vi tvingas att lägga ner mer än tidigare på försvaret, så känner vi oss väl ganska tveksamma om detta verkligen skall uppfattas som en höjning av vår levnadsstandard.

En annan typ av poster som spelar stor roll i den totala konsumtionen är transportutgifterna. Den ekonomiska utvecklingen har lett till att vi får lägga ner alltmer pengar på vår transportapparat. En hel del av dessa utgifter som gör att vi kommer snabbare och bekvämare fram uppfattar vi säkerligen som en höjning av vår standard. Vi tvingas emellertid också att lägga ner en hel del pengar på åtgärder som i och för sig inte leder till att vi kommer fram snabbare än förut men som förhindrar att väntetiderna i köerna blir längre och längre. De utgiftsökningar som vi här råkar ut för är vi emellertid knappast benägna att betrakta som en del av vår standardhöjning utan snarare som en kostnad för att vår standard inte skall sjunka och en nödvändig förutsättning för att vi skall kunna fortsätta att konsumera.

Vi måste emellertid inte bara lägga ner ökade medel för att skapa förutsättningar för vår konsumtion. Den ökade konsumtionen leder också till att vi måste lägga ner mer resurser på att s. a. s. plocka rätt efter oss. Den ökade standarden innebär en starkt ökad konsumtion av papper, t. ex. i form av emballage av olika slag. Detta leder i sin tur till dyrare sophämtning, sopförbränning etc. Dessa utgifter ingår emellertid som en del i vår konsumtion även om vi väl knappast vill betrakta en ökning av antalet renhållningsbilar som ett tecken på stigande standard. Överhuvudtaget har utgifterna för att förhindra en nedskräpning och förorening av naturen en tendens att stiga starkt när konsumtionen stiger.

Av vad som nu sagts följer inte med nödvändighet att den kurva som vi här använt oss av, kurva IV, skulle ge en missvisande bild av levnadsstandardens utveckling. Det avgörande i detta sammanhang är om den typ av utgifter som jag här exemplifierat kan beräknas ha haft en tendens att, relativt sett, öka mer än andra konsumtionsutgifter. Under sådana omständigheter är vår kurva missvisande och ligger för högt.

Det tycks finnas anledning tro att det i själva verket förhåller sig på detta sätt och att alltså denna typ av utgifter har ökat i starkare takt. Det är framför allt inom den offentliga sektorn som man återfinner utgifter av den nu behandlade typen. Därför borde vi kunna få en riktigare uppfattning om vad som faktiskt har hänt med levnadsstandarden, om vi räknar bort den offentliga konsumtionen och bara betraktar den privata konsumtionen. Vi får då kurva V. Eftersom de offentliga utgifterna ökat sin andel, ligger den kurvan lägre. Över hela perioden stiger den med drygt 400 procent.

Nu har vi alltså fått ett mått som visserligen har stora brister men som i alla fall är befriat från en hel del svagheter som andra mått skulle vara behäftade med. Mäter nu detta mått verkligen vad vi är intresserade av när vi talar om levnadsstandardens förändringar? Är det sannolikt att de flesta människor skulle kunna enas om att när kurva V stiger, då stiger standarden och att stegringen är större ju brantare kurvan lutar? — Detta är långtifrån säkert.

Stegringens relativa värde

För det första är det tydligt att kurvan är ritad så att en ökning av konsumtionen med 100 kronor per invånare — i fast penningvärde — ger lika stort utslag vare sig den inträffar i mitten på 1800-talet eller år 1955. Det ligger dock nära till hands att tänka sig att en ökning med 100 kronor betyder mindre för den som har en inkomst på 10 000 kronor än för den som skall leva på 2 000 kronor. Detta är ju en tanke som ligger bakom den progressiva inkomstskattens utformning. Det skulle betyda att kurvan var missvisande på det sättet att den gav en överdriven föreställning om standardstegringens storlek mot slutet av perioden.

Man har i Amerika gjort experiment för att försöka fastslå hur folk i olika inkomstlägen reagerar för en inkomsthöjning. Amerikanerna Stevens och Galanter har sålunda till ett mycket stort antal studenter ställt frågor av denna typ: "Om ni hade 10 000 dollars, hur mycket skulle ni behöva för att ha det dubbelt så bra?" Svaren har visat, att studenterna kräver ett allt större tillskott för att få en viss ökning av sin standard, ju högre inkomst de utgår från.

Resultaten från dessa och liknande undersökningar tyder på att om den absoluta inkomsten under tre på varandra följande år har värdena 4—16—36, så är "nyttan" av dessa inkomster proportionell mot roten ur dessa siffror. En »nyttokurva» för samma år får alltså värdena 2, 4 och 6. Både mellan första och andra året och mellan det andra och det tredje stiger alltså här "nyttan" med 2 enheter. I det

första fallet kräver emellertid denna ökning bara 12 inkomstenheter mot 20 i det senare.

I konsekvens med dessa resultat borde vi i stället för de absoluta värdena utgå från roten ur dessa värden. Det skulle ge en kurva som inte gav intryck av att stiga brantare mot slutet av perioden.

Värdet av en ökning för oss själva beror också på hur det går för andra

Vi har ovan resonerat om vilken standardhöjning en inkomstökning kan leda till för en viss person. Det är emellertid tydligt — även om vi inte alltid är villiga att vidgå det — att värdet av denna ökning för vederbörande också sammanhänger med vilka ökringar andra människor samtidigt erhåller.

Om t. ex. en kamrer får en lönehöjning på 2 000 kronor, så är det troligt att han sätter större värde på den, om han tror sig vara ensam om den än om han vet att Sveriges Kamrerars Förbund centralt har träffat överenskommelse om att alla kamrerare det året skall få en så stor höjning. Omvändningen av detta resonemang är ju mycket vanlig i löneförhandlingar. En viss grupp anser sig ha råkat ut för en försämring, om den inte lyckas hålla sin plats i lönehierarkin, även om man samtidigt får en viss förhöjning.

Eftersom vi alltmer tycks tendera mot att löneflyftningar för olika grupper blir samtida och generella och eftersom vi blivit alltmer medvetna

om att så är fallet, så kan man hävda att samma ökning ger oss ett mindre standardtillskott än den skulle gjort under andra förhållanden.

Samma fenomen kan också belysas från konsumtionssidan. En ny vårhatt innebär ett betydande standardtillskott för en dam. Kommer hon emellertid sedan ut och finner att alla andra damer skaffat sig en likadan, blir glädjen förmodligen mindre och kanske lika med noll.

Hattar tillhör vad man brukar kalla "conspicuous consumption". Den tillfredsställelse man får av att konsumera dem ligger alltså delvis i att man genom dem kan ge andra ett intryck av att man varit framgångsrik, haft stora inkomster, följer med modet osv. I den mån alla andra höjer sin konsumtion på samma sätt som vi kommer emellertid varorna inte att ge oss så stor tillfredsställelse som vi tänkt oss.

Det är nu sannolikt så, att ju mer standarden stiger, desto större blir andelen av denna typ av varor i vår konsumtion. Desto större blir då också risken för att konsumtionsökningen inte ger oss den tillfredsställelse vi föreställt oss och vi finner att när vi sträcker oss upp för att nå högre så sjunker samtidigt marken under oss.

Vad som nu sagts kan också uttryckas så, att våra värderingar ändras allteftersom standarden stiger och ändras på ett sådant sätt att utbytet blir mindre än vid tidigare värderingar.

Betydelsen av dessa synpunkter skall givetvis inte överdrivas, och man skall också akta sig för att tro att detta är något nytt fenomen. Det förefaller emellertid troligt att ju längre utvecklingen fortskrider desto större relevans

får dessa synpunkter. Detta är alltså en minuspost när det gäller att bedöma storleken av en standardhöjning.¹

Inkomstomfördelningens betydelse

Bakom den utveckling som kurva V återger ligger givetvis inte någon enhetlig konsumtionsökning för de enskilda inkomsttagarna. Under en viss period har konsumtionen stigit kraftigt för en del, medan den samtidigt kanske t. o. m. minskat för andra. Är olikheterna stora i fråga om utveckling mellan olika människor och grupper, kan man givetvis fråga sig om det är någon mening med att laborera med ett genomsnitt på det sätt vi gjort här. Kan man verkligen på ett objektivt riktigt sätt väga den enes förlust mot den andres vinst. Svaret på den frågan är att det kan man inte. När vi trots allt ständigt gör detta, så gör vi det på basis av vissa värderingar som vi har.

Ett genomgående drag i utvecklingen har varit inkomstutjämningen. Andelen mycket fattiga och mycket rika har blivit allt mindre. Fördelningen har skjutits ihop mot mitten. För många människor framstår detta som ett positivt drag i standardutvecklingen. Tankegången är härvid av samma art som vi tidigare varit inne på. Den "förlust" som den höge inkomsttagaren gjort känns mindre för honom än den "vinst" som den låge inkomsttagaren fått som en följd av omfördelningen.

¹ Man kan givetvis också tänka sig att försöka påverka människors värderingar, så att man får en motsatt effekt.

Underkännande av marknadens värdering

Går vi igenom de olika poster som ligger bakom vår kurva, så finner vi t. ex. att den stiger, då vi satt två kg mer krom på bilarna och mer guldlistor på TV-apparaterna, köpt mer serietidningar, rock and roll-skivor, foton av Elvis Presley, Hörtorgstavlör osv. Många är inte benägna att uppfatta detta som en standardökning, de ser inget värde i mera krom eller Hörtorgstavlör, snarare tvärtom. Enligt deras mening har vi i våra beräkningar värderat konsumtionen alldeles fel, vi borde i själva verket snarast göra ett avdrag för allt krom på bilarna i stället för ett tillägg.

Invändningar av den typen beror på att man har andra värderingar än vad konsumenterna i allmänhet har. Man anser vidare, att om man kunde förmå andra människor att tycka och konsumera som man själv, så skulle de sedan bli lyckligare än de nu blivit. Man underkänner alltså hela det värderingssystem som ligger bakom de prisrelationer och den konsumtionsriktning som kommer fram på marknaden. Under sådana omständigheter kan man givetvis komma till helt andra resultat beträffande standardutvecklingen.

Man kan ta andra exempel på denna typ av tankegång. En stor del av konsumtionsökningen beror på att vi dricker mer sprit och att vi röker mera. Många betraktar inte detta som en levnadsstandardhöjning utan vill i stället se det som en minuspost. Andra ser över huvud taget föga värde i att folk konsumerar mera, eftersom det enligt

deras mening i första hand leder till ett minskat intresse för andra värden här i livet, värden som man själv finner väsentliga. Minskade kyrkobesök kan s. a. s. inte vägas upp av ökade bilköp.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det är tekniskt svårt att konstruera sifferserier av nu aktuellt slag. Det är vidare osäkert, om de serier vi kommer fram till verkligen mäter vad vi vill mäta. Man skulle till och med kunna gå längre och säga att det är tveksamt om det över huvud taget är möjligt att mäta välfärden och hur den förändras.

Vi har alltså all anledning att handskas varsamt med de mått på levnadsstandarden som vi brukar använda oss av. Vi bör inte lättvindigt påstå att standarden t. ex. stigit med 3 % förra

aret. Vi bör i stället säga, att *om* man deflaterar med en kedjeindex av Laspeyre's typ och *om* man exkluderar investeringarna och den offentliga konsumtionen och *om* man inte tar hänsyn till hushållssektorn etc. etc., *då* kan man konstruera en volymserie som steg med 3 % föregående år. Vidare — mot bakgrunden av de värderingar som vi personligen har och som vi vet att några oss närstående delar och som vi hoppas delas av många andra i Sverige, och med hänsyn till de samtidiga förändringarna i inkomstfördelningen, — kommer vi till slutsatsen att här har skett en standardförbättring och denna standardförbättring har varit större än förra året, eftersom en på likartat sätt konstruerad indexserie, under i övrigt oförändrade förhållanden, då steg med 2 %.

Det är i varje fall tydligt att om vi övergår till ett sådant språkbruk är det ingen risk för att diskussionerna vid denna konferens blir för korta.

Miljö och institutionell ram för ekonomisk utveckling

av Torsten Gårdlund

Socio-kulturella synpunkter

När man under efterkrigsåren diskuterat den ekonomiska tillväxtens problem har det varit teknikens och kapitalbildningens faktorer som stått i förgrunden. Särskilt när frågeställningen gällt de underutvecklade länderna har man dock snart kommit in också på sedvanornas och institutionernas betydelse. Även då teknik och kapital kunnat göras tillgängligt för ett underutvecklat land, har det sålunda ofta funnits anledning att undra över om också de för ekonomisk tillväxt "rätta" institutionerna föreläggat: målsättningar och sedvanor som kan förenas med en rationell och högproduktiv ekonomisk verksamhet. Det finns säkert ett hundratal uppsatser och böcker om ekonomisk utveckling som tar upp dessa "socio-cultural aspects". Meier & Baldwin har i sin bok *Economic Development* (1957) en särskild bibliografi över denna litteratur.

Frågan om sedvanornas och institutionernas ekonomiska betydelse har utan tvivel sitt största intresse när det gäller de *underutvecklade* länderna. Ett gott exempel på hur en sedvana kan verka återhallande på ekonomisk verksamhet finner man i en bok om Tibet av tysken Harrer som tillbringat

hela den sista krigstiden där. Han nämner att tibetanerna driver den buddistiska tanken om allt livs okränkbarhet så långt, att de undviker att döda t. o. m. maskar och småkryp. En tibetansk bonde, som gräver ett land, måste alltså ägna lång tid åt att söka igenom varje spadvända för att rädda livet på alla markens småkryp. Från jordbruksekonomisk synpunkt måste denna institution te sig starkt hämmande.

Russells iakttagelser

I sin alltså läsvärda bok från 1922, *Tre Problem of China*, har Bertrand Russell ett kapitel om — den dåtida — människokaraktern i det land, där han under en årslång vistelse "sökte nytt hopp". Han erinrar där om det tålmod och den balans som utmärkte den kinesiska personlighetstypen. Han fann där ingenting av den självhävdelse eller jakt efter framgång som präglar det västerländska samhället.

"När en europé rekommenderar en lämplig bostadsort", skriver Russell, "upplyser han er om att den har goda tågförbindelser; det bästa han kan säga om någon plats är att det är lätt att komma ifrån den. En kines har ingenting att säga er om tågförbindelser;

om ni direkt frågar honom, kommer han att ge fel upplysningar. Men han kommer att tala om för er att det på orten finns ett slott, byggt av en kejsare från gammal tid, och att det vid en sjö i närheten finns en institution, anlagd av en känd poet från Tangdynastin, dit nu tänkare som tröttnat på världen kan dra sig tillbaka för att finna ro.”

Sammanhållning som hämmande faktor

Det samband, som jag nyss belyst med några allmänna exempel, har på senare tid studerats också i sina detaljer. Många författare har påvisat att den storfamilj, som är utbredd över hela det asiatiska området, ter sig som ett allvarligt hinder mot tillämpandet av västerländsk produktionsordning.

Denna storfamilj omfattar en grupp av närmare och fjärrare släktingar, och de inkomster, som dess medlemmar kan göra genom att sälja sin arbetskraft eller sina varor på en marknad, går till underhall åt hela gruppens medlemmar. Om en enskild medlem i gruppen tar ett initiativ, får han däremot själv svara för kostnaderna. Motivet för enskilda framsteg är under sadana förhållanden utspädd till nästan total verkningslöshet.

Yrkesambition på Ceylon

Det finns några särskilda studier över yrkesambitioner hos ungdomen i ett asiatiskt land. En amerikansk forskare frågade 1950 ett tusental läroverks-elever på Ceylon om deras yrkespla-

ner. Över 75 procent av dem ville bli anställda i offentlig tjänst. Av förstaårsstudenterna vid universitetet på Ceylon gav enligt en annan undersökning 63 procent samma svar. Närmast i den ceylonesiska ungdomens sympatier kom läkarens, juristens och politikerns yrken. Inte en enda av universitetsstudenterna i den anförda undersökningen uppgav sig vilja ha ett yrke inom den plantageekonomi som svarar för huvudparten av Ceylons export. (T. Morgan, *Economic Development of Ceylon*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1956.)

Karriär och förtidspension

Vi har också en del nytt material från Indien (M. Singer, *Cultural Values in India's Economic Development*, The Annals, 1956) som går på samma linje som den ovan citerade russellska tolkningen. I indisk religion och litteratur finns en framträdande tradition, enligt vilken slutpunkten på en framgångsrik bana är en frivillig förtidspensionering. Framstående jurister, läkare och industrimän ger understundom, medan de ännu är i sin fulla kraft, bort sina jordiska ägodelar för att dra sig tillbaka till ett liv av relativ torftighet och kontemplation. Vittnesbörd om en sådan omvändelse — den gällde den indiske socialistledaren Narayan — har helt nyligen givits av Herbert Passin i tidskriften *Encounter*. Detta de heliga människans ideal är uppenbarligen inte särskilt förenligt med den enskilda förmögenhetsbildningens doktrin.

Inkomstökning och konsumtionsvanor i Guatemala

Åtskilliga studier har gjorts över konsumtionsvanorna hos folkgrupper som genom nya industriella initiativ plötsligt får åtnjuta en stark inkomstökning. Särskilt intressant är den undersökning av utvecklingen vid Tiquisate, United Fruits stora företag i Guatemala (Elizabeth Hoyt, *Want Development in Under-Developed Areas*, Journal of Political Economy, 1951). Av de två befolkningsgrupperna i landet, en indiansk och en latinsk, bryr sig den förstnämnda knappast alls om att ta det väslavlönade arbetet vid United Fruits plantager. För den i företaget anställda latinska befolkningsgruppen visar sig inkomststegringen inte ge särskilt stor välsignelse. Vad som saknas är vanan vid ett sådant konsumtionsval, som sammanhänger med högre levnadsstandard. Någon ledning från den nordamerikanska tjänstemannagruppen har den infödda befolkningen inte fått, därför att denna grupp lever med sin höga och genomtänkta standard i fullständig isolering. De bekvämligheter, med vilka bolagets arbetarbostäder försetts, utnyttjas inte, därför att de inte motsvarar den underutvecklade befolkningens primitiva vanor.

Den kontanta lönen använder arbetarna i Tiquisate till en del för isolerade och ryckvisa experimentköp av nya varor. En annan del skänker de bort till vänner och släktingar på platsen eller i hemorten. Resten gör de av med på en lyxkonsumtion, inom vilken alkoholförtäring och prostitution är särskilt framträdande. I en mer

översiktlig framställning (*The Impact of a Money Economy on Consumption Patterns*, The Annals, 1956) ger professor Hoyt följande allmänna karakteristik av konsumtionsproblemet vid stark inkomstökning i underutvecklade länder: "När en folkgrupp som befinner sig långt från sin hembygd plötsligt står i ett läge då den ingenting annat kan göra än arbeta för pengar, visar det sig att den förlorar fotfästet och att den under de nya förhållandena inte kan nå balans i sin utgiftspolitik. På sådana problem finns det ingen automatisk lösning. Att använda pengar är någonting man måste lära, och priset för denna lärdom visar sig ofta högt nog."

Successiv svensk omställning

Sverige är ju ett av de länder, som genomgick den väsentliga delen av sin industrialisering mot slutet av 1800-talet. Före denna tid fanns det emellertid ett förberedande skede på några århundraden, under vilket institutioner och sedvänjor gradvis omvandlades i en för industrialisering lämplig riktning. På ett område, nämligen jordägendets, finner man dock ännu vid mitten av 1800-talet ett institutionellt system som går stick i stäv mot marknadsekonomiens krav. Då rädde — såsom Nils Wohlin visat i en av bilagorna till Emigrationsutredningen — ännu en på gamla åskådningar om släktjord och familjegemenskap grundad jordlagstiftning. Denna bestod i en *arvsrätt*, som gav de manliga arvingarna företräde framför de kvinnliga, ett *arvejordssystem*, som gav ar-

vingar rätt att återkalla bortgiven eller borttestamenterad arvejord, samt en *bördsrätt*, som, där arvejord eller bördköpt jord blivit försäld, gav vissa av säljarnas närmaste släktingar rätt att återlösa den försalda jorden.

Undantagsinstitutionen

Vid sidan av dessa lagar, som alla syftade till att bevara jorden inom släkten och förhindra dess fria marknadsförande, fanns ett utbrett sedvanesystem som verkade i samma riktning: undantagsinstitutionen. Med jordbrukets rationalisering och skogsindustriens ökade betydelse kom hela detta system att te sig som ett hinder mot en mobilisering av jorden för den enskilda företagsamhetens syfte. Trots starkt motstånd från de samhällsgrupper, som önskade försvara den gamla släktjordsåskådningen, upplöstes det nämnda lagsystemet under loppet av halvtannat årtionde, mellan 1854 och 1862. Den lika arvsrätten infördes 1845, arvejordsrätten avskaffades 1857 och bördsrätten 1862. Från denna tid började också undantagssedvänjan i dess olika former att tyna bort i de svenska jordbruksbygderna.

Läget i Sverige vid industrialiseringens framväxt

Under mina studier av 1800-talets ekonomiska utveckling i Sverige har jag haft tillfälle att se ett stort antal vittnesbörd om förhållandena vid industrialiseringens framväxt. Mitt allmänna intryck av detta material har varit att det från en äldre tid härstam-

mande institutions- och lagsystemet, som ofta till sin anda var starkt framstegshämmande, inte längre vid 1800-talets mitt hade denna verkan. När det gäller jordlagstiftningens verkan, visar statistiken på en betydande jordmobilisering redan under årtiondena före 1860-talets mitt. Fram till 1864 hade vi vidare en lag om räntemaximering till 6 procent, som emellertid inte hindrade en främst genom reverser fungerande kreditmarknad med en ränterörlighet vida större än nutidens. På arbetsmarknaden gällde ända fram till 1885 det s. k. lagaförsvarssystemet, enligt vilket envar som inte kunde uppvisa godtagbart anställningskontrakt och därmed laga försvar skulle vara förvunnen till straff eller tvångsarbete för lösdriveri. Medan detta system ännu stod kvar i lagboken, utvecklades de facto en fri arbetsmarknad, som demografiskt återspeglas i en allt starkare inre omflyttning.

Bristande ekonomisk vilja som hämmande faktor

De erfarenheter jag vunnit under forskningar i svenskt 1800-talsmaterial stämmer väl med vad Arthur Lewis har att säga om nutidens underutvecklade länder. I sitt märkliga arbete *The Theory of Economic Growth* (1955) är han inne på frågan om i vilken mån *bristande ekonomisk vilja* respektive *olämpliga institutioner* är att se som allvarliga hinder mot ekonomisk tillväxt i underutvecklade länder. Han bestrider inte att det finns skillnader i materiella önskemål mellan, för att ta ytterligheter, buddisten i Tibet och amerikanaren i The Middle

West. Emellertid tror han inte att asketismen ens i sina mest utpräglade yttringar spelar någon väsentlig återhållande roll, i annan mån än att den möjligen drar över en något större del av befolkningen till religiösa uppgifter. "Ingenstans i världen", säger han, "tvekar vanliga lekmän att gripa tillfället att höja sin standard av det enkla skälet att de tror att en sådan höjning skulle vara till skada för deras själ."

Institutionernas andel i skulden

När det gäller institutionerna går Lewis med på att de i vissa länder kan verka återhållande. Bland sådana "deterrent institutions" nämner han värderingen av boskap som något annat än ekonomiska enheter — med Indiens heliga kor i spetsen för processionen — och dessutom de familjesociala åskådningar som på sina håll medför en standardnedpressande folkökning. Den allmänna bild Lewis ger är emellertid en där ekonomiska framsteg snabbt kommer ett äldre institutionsystem att undergrävas. Om av någon anledning en mera betydande tillväxt sätter i gång, får både föreställningar och institutioner en benägenhet att anpassa sig till den nya dynamiken.

Revolutionens förlopp

"Antag exempelvis", säger han, "att man gör guldfyndigheter i ett samhälle där alla institutioner är olämpliga för tillväxt: där det bara finns rudimentära äganderättsbegrepp, där familjerna är självhushållande och där

ny företagsamhet blott kan startas efter en tillståndsgivning som är starkt restriktiv. Antag vidare, att någon, det må vara en enskild eller en ämbetsman, får tillåtelse att utvinna guld, att anställa arbetskraft och importera material och personal från utlandet. Detta är allt som behövs för att revolutionera institutionerna. Familjen upphör då att vara självförsörjande, en väldig tillväxt av inre och yttre handel inträder, äganderelationerna blir smidiga och komplexa osv. Om de får en chans att ta vara på tillfällena, kommer människorna efter hand att anpassa sina institutioner därefter."

"Denna förändring brukar förstärkas kumulativt", fortsätter Lewis. "Sedan en ekonomisk tillväxt satt in, förändras institutionerna mer och mer i en för tillväxt gynnsam riktning och förstärker på så vis i sin tur de tillväxtskapande krafterna... Det är lätt att inse hur dessa kumulativa processer uppstår. En social institutions fortlevande i särskild form beror på dess ändamålsenlighet, på uppfattningen om dess riktighet och på maktförhållanden. Om en tillväxt inleds, undergrävs alla dessa sanktioner. Institutionen upphör att vara ändamålsenlig... Folk slutar att tro på den. Präster, jurister, ekonomer och andra filosofer, som förut försvarade den genom hänvisning till olika dogmer, börjar förkasta de gamla dogmerna och ersätta dem med nya dogmer, som bättre lämpar sig för den förändrade situationen. Också den politiska maktfördelningen ändras, ty nya människor upphöjs i avseende på förmögenhet och status genom den ekonomiska tillväxten..."

Storföretagens problem

I de ekonomiskt högutvecklade samhällena gäller emellertid debatten inte längre den återhallande effekten av ett äldre institutionssystem utan i stället risken för att de under senare årtionden framväxande betraktelsesätt, sedvanor och institutioner skall verka hämmande på den fortsatta tillväxten. Bland de antydda institutionella förändringarna kan man erinra om den nya arbetsmiljö som skapats av de stora företagen, och särskilt då storföretagen inom den offentliga sektorn. Det jag tänker på är väl uttryckt av Adam Smith i en mening, där han ger uttryck åt sitt tvivel på storbruken och sin tilltro till de små företagsenheterna. "En liten ägare, som känner varje del av sitt lilla område och ser på det med all den känsla som ägandet, och särskilt det mindre ägandet, helt naturligt inger, och som därför finner glädje inte bara i odlingsarbetet utan också i sitt ställes förskönande, är av alla förbättrare den arbetsammaste, insiktsfullaste och mest framgångsrike." (*The Wealth of Nations*, Book III, Chapter IV.)

Kan arbetsviljan räddas?

Vad man i vår tid uttryckt farhågor för, är att arbetsviljan och den personliga ambitionen skulle förkvävas i storföretagens opersonliga miljö. Även den som anser att farhågorna är överdrivna, måste väl tillstå att det här finns ett problem. Om inte av annat så framgår detta ju av att det uppstått en hel personaladministrativ vetenskap som till väsentlig del sysslar

med just den nämnda aspekten. Emellertid förefaller de stora företagsenheterna medföra en så högproduktiv teknik, att detta långt mer än motverkar den nedsättning i de anställdas ambition och arbetsvilja som till äventyrs kan förekomma. Även om arbetsintensiteten genom övergång till storföretag skulle nedgå så mycket som ett par tiotal procent — vilket alltså är ett rent antagande — skulle ju denna förlust väga ganska lätt under ett skede då produktiviteten av tekniska skäl ökar med ett par procent per år. Dessutom strävar ju företagen och deras vetenskapliga rådgivare medvetet att motverka stordriftens nyss angivna olägenheter. Det förtjänar för övrigt att påpekas att ingen av de under senare år utförda statistiska undersökningarna över kostnadsnivån i olika stora företag givit några belägg för att det skulle finnas storföretag som kostnadsmässigt blivit för stora.

Företagsamhetens bevarande

Också när det gäller företagsamheten har man som alla vet yppat farhågor för att det senaste halvseklets ekonomiska och sociala utjämning skall komma att verka hämmande. En synpunkt av stort värde som framkommit på senare tid — både i ett par äldre skrifter av Joseph Schumpeter och Frank Knight och i den sentida litteraturen om underutvecklade länder — är att den ekonomiska förnyelsen måste ses som en specifik uppgift i samhällslivet. Uppgiften att finna nya framstegsvägar är någonting som

är skilt från det rutinmässiga, och om inte någon grupp av särskilt driftiga människor tar sig an denna uppgift, bortfaller en av de allra viktigaste tillväxtfaktorerna. Det har f. ö. blivit lättare att uppfatta företagarfunktionen som specifik sedan litteraturen om underutvecklade länder påvisat att det förnyande arbete, som över huvud taget förekommer i de stora asiatiska och afrikanska folkhaven, till stor del utförs av små främlingsgrupper med en av traditioner mer obunden ställning.

För att hålla gruppen av företagsledare i ständig verksamhet krävs rimligtvis särskilda incitament. Man kan inte räkna med att folk hela tiden skall stå på tåpetsarna utan att någon betalar dem extra för saken. Att kravet på inkomstutjämning, för vilket i och för sig många goda motiv kan anföras, motvägs av det nämnda kravet på incitament är därför ganska självklart. Under senare år har man därför även i de politiska grupper, där det egalitära betraktelsesättet varit särskilt djupt rotat, sökt undvika en fortsatt skärpning av skatteprogressionen.

Sparandet och den nya samhällsmiljön

Också i fråga om konsumtionens sammansättning respektive fördelningen mellan konsumtion och sparande har man i litteraturen varit öppen för att förändringar kan komma att framkallas av den nya samhällsmiljö som är på väg att växa fram. Den grundläggande

uppfattningen på detta område är den som framgick av professor Hoyts uttalande: att ett visst preferenssystem inte är någonting medfött utan något som folk lär genom sin kulturella miljö. I detta ligger också att man kan tänka sig förändringar i samhällsförhållandena. Utan att kunna säga något bestämt om i vilken riktning sådana förändringar kan väntas gå har Ragnar Bentzel i sin bok om *Den privata konsumtionen i Sverige 1931—65* (1957) utarbetat ett mycket välgjort principavsnitt om preferenssystemens föränderlighet.

Det enskilda sparandets storlek bestäms inte bara av ekonomiska omständigheter utan också av sociala. Amerikanska undersökningar har visat att, vid lika ekonomiska förhållanden, sparandet är särskilt stort exempelvis bland dem som har högre bildning och bland dem som bor ett stycke ifrån de stora städerna. Som docent Karl-Olof Faxén utvecklade i ett intressant föredrag vid kursen *Vårt ekonomiska läge* 1957 tycks det vara så att sparandets storlek delvis bestäms av en prestigetävlan i konsumtion mellan olika samhällsgrupper. Självfallet kommer i bilden också in sådana omständigheter som i vad mån en offentlig sjuk- och socialförsäkring trätt i stället för ett individuellt skydd genom sparande. Att de sociala förändringar vi nu genomgår skulle verka i sparminskande riktning är med nuvarande ofullständiga kunskaper svårt att direkt bevisa. Men också på detta område framträder sambanden mellan samhällsmiljö och tillväxtmöjligheter så pass tydligt, att de väl motiverar vår vaksamhet.

Vill vi ha framåtskridande?

av Åke Holmberg

Almquist och fattigdomen

"Men ett enda likväl — ett visst stort — har svensken enskilt ifrån andra i Europa blivit ämnat till: det är till *fattigdom*." Så tolkade Almquist för 120 år sedan svenska folkets karaktär och bestämmelse i sin stora essä *Den svenska fattigdomens betydelse*. Att han framträdde i ett samhälle som verkligen bar fattigdomens prägel är välbekant.

Men Almquist ville inte bara konstatera ett faktum, han predikade fattigdomens storhet. Är man fattig, menade han, då är man hänvisad från allt jordiskt till bara sig själv. "Han ser kanske trasig och smutsig ut där han står; men han bär sitt huvud högt, och han ser sig omkring med ögon som bodde han överallt i stället för ingenstades. Förmågan av denna fjädderrörelse i lynnet, denna spänstighet av 'bort från allt gods' — är det förnäma, som ligger i allt svenskt blod." Almquist var ändå inte någon baksträvar som från sin ombonade borgerliga trygghet uppmanade folket till förnöjsamhet; tvärtom var han ju en mycket radikal herre. Han är också i sin uppsats angelägen om att betona, att fattigdomen inte är något som skall eftersträvas i politiskt eller religiöst koketteri à la Sparta eller Franciskus. Svenskarna kan gärna upparbeta landet och förkovra sig, men då gör de det inte för dess egen skull utan för att få någonting att slösa bort.

Rikedom är för dem en lek, som de har för sig då och då.

På frågan "Vill vi ha framåtskridande?" svarade alltså Almquist: gärna det, men det är inte huvudsaken, utan att man är i med- och motgång lika, sin lyckas överman. Det är en flott attityd, och den var nog mera skaldernas än folkets. Men just vid den tiden började de krafter röra sig inom det svenska näringslivet som några årtionden senare bröt fram i full kraft och förvandlade det fattiga Sverige till det rika. Om svenskarna hade någon lekfullhet i ekonomiska ting under det förindustriella skedet, så gick den i varje fall förlorad under den framåtskridandets epok som följde och som ju ännu pågår. Efter de långa valstriderna vågar väl ingen påstå, att vi tar det lätt med det jordiska. Nej, tron på framåtskridandets nödvändighet och välsignelse har blivit grundvalen för hela vår tillvaro som folk, och väl också för de flestas enskilda existens.

Materiellt och andligt välstånd

Det är inte underligt, ty vad har inte det ekonomiska framåtskridandet gett oss? Min uppgift är ju att syssla med framåtskridandets problematiska sidor, men låt mig för balansens skull i avslutning till Arthur Lewis i *The Theory of Economic Growth* ändå sum-

mera några av dess välgärningar. Det har gett oss ökad kontroll över den omgivande naturen, så att tvånget till hårt arbete minskats, hungersnödens spöke har drivits på flykten, folkhälsan förbättrats, barnadödligheten minskats. Det har gett oss mer varor att konsumera och längre fritid. Det har frigjort arbetskraft från jordbruket till tjänster av alla slag, till vetenskaper och konster, och det har gett människorna större möjligheter att njuta av kulturens skapelser.

Det vore alltså meningslöst att ställa det materiella framåtskridandet som en motsats till det andliga. Detta också därför att välbästandets ökning ger humanitära krafter större spelrum. I samhällen på existensminimum kan det vara en oöverkomlig lyx att skydda de svaga. En god frukt slutligen, som vi i Sverige har stor anledning att prisa, är att de ekonomiska framstegen möjliggör radikala ekonomiska och sociala förbättringar för stora samhällsklasser utan att medlen därtill måste frånryckas andra grupper. Detta är ju anledningen till att politiker i hela världen så hängivet förkunnar den årliga produktionsökningens evangelium.

Vad skall under sådana omständigheter frågetecknet efter framåtskridandet tjäna till? Svaret är att allting kräver sitt pris, även de ekonomiska framstegen. För det första har framåtskridandet sina interna problem: den fulla sysselsättningen, det stabila penningvärdet, depressions- och stagnationsriskerna. Men på de hala isarna skall jag inte våga mig ut i detta sällskap. Det viktiga här är att ekonomiskt framåtskridande bara är en del

av ett mycket större helt. Ekonomisk utveckling är trots allt inte lika med mänsklig utveckling, produktionsökning inte detsamma som lyckoökning, inte detsamma som att trivsel, trygghet, skönhet och vänlighet ökar i världen. När Almqvist skrev om den svenska fattigdomen, var det hans självklara utgångspunkt. Den är kanske mindre självklar nu. Skall man våga ekonomiska framsteg mot vinster och förluster på andra områden av mänskligt liv, märker man för övrigt strax att ord som framåtskridande är dubiösa. Vad som är ekonomiskt fram och bak kan definieras. Även om definitionerna kan bli olika så kan naturligtvis i klara termer röjas vad man menar med ekonomiskt framåtskridande. Var framåt ligger för mänskligheten beror dock uppenbarligen på målet, det blir alltså till sist en värderingsfråga rätt och slätt. Nagot annat kan inte heller jag bjuda på. Funderingar kring värderingar.

Afrikanskt framåtskridande

Vad ekonomiskt framåtskridande kan ha för verkningar på andra livsområden ser man allra tydligast i länder som i motsats till Sverige ännu är fattiga och just börjat den mödosamma vägen bort från fattigdomen. Låt mig ge några korta afrikanska illustrationer.

I Afrika som i hela den icke-västerländska världen har ju det ekonomiska framåtskridandet ofta skett i form av exploatering av naturtillgångar och människor. Att man avvisar ett framåtskridande, vars frukter bara kom-

mer ett fåtal tillgodo och sker på hela rasers bekostnad är väl självklart. Men det finns förstås också många mellanformer mellan exploatering och mer välvillig ekonomisk företagsamhet.

Sydafrikas och Rhodesias gruvindustrier är ganska bra exempel. En av grundvalarna har från början varit tvång utövat mot den afrikanska befolkningen. Negrerna föredrog ofta, och föredrar ibland ännu, sin stagnerade tillvaro på existensminimum framför att ta tjänst hos gruvbolagen. Det krävdes påtryckningar. Man berövade t. ex. stammarna deras jord, och tvang därigenom männen till arbete mot lön. I efterhand kan man ofta motivera och rättfärdiga förfaringssättet med att negrerna tydligen inte vetat sitt eget bästa, ty faktiskt har de genom utvecklingen fått sina villkor, och inte bara de ekonomiska, kraftigt förbättrade.

Vill vi sådant framåtskridande? — Ja, tänker man den tanken till slut, att folk inte vet och vill sitt eget bästa, och att de som vet och vill därför måste föra utvecklingen framåt om nödvändigt med våld, då är man ju framme vid det dirigerade, i femårsplaner majestätiskt organiserade ekonomiska framåtskridandet, som utan tvivel ger goda produktionsresultat i efterblivna länder. Priset är förlusten av frihet att välja sin egen väg, producera, konsumera, arbeta eller icke arbeta efter eget skön. Man kan invända, att den friheten inte är mycket värd i en svältande by. Nej, inte objektivt, men vi upplever inte vårt eget liv objektivt. För min del tror jag, att varje politik som gör människan

till medel för framsteg, även om framstegen till sist skall komma människorna till godo, är en illusion eller ett bedrägeri. Den stund då frukterna skall njutas kommer aldrig, varje resultat som nås blir bara utgångspunkt för nya offensiver mot nya mål som människan skall underordnas.

Men Afrika måste ha ekonomisk utveckling. Tanganyika är ett av de fattigaste områdena i det fattiga Afrika. Timma efter timma kan man åka på järnvägen som från kusten vid Dar es Sa'aaam går tvärsigenom landet mot Tanganyikasjön, och se bara törnträd, risiga buskar och glest gräs och en och annan giraff. Det är ingenting märkvärdigt med ett väldigt sjuk ödemark. Men där bor människor också. Utmärklade gestalter i höftskynken skymtar på stigarna mellan buskagen, i backslutningarna; halvvägs inne i grässlätten ligger deras jordkulor. Det är negerstammar på nolläget i den ekonomiska utvecklingen, gengångare sedan tusentals år. På ett område av ungefär den arten satte engelsmännen för ett tiotal år sedan i gång ett väldigt miljonprojekt för jordnötsodling. Med bulldozers som stöttrupp satte hela den västerländska tekniken in ute i bushen, öknerna skulle blomstra, tiotusentals afrikaner skulle räddas ut ur halvarbetslöshet och halvsvält, Tanganyika få en stor exportartikel.

Företaget blev ett ekonomiskt och tekniskt fiasko, men det är inte den sidan av saken det är fråga om nu. Ty innan dess hade verkligen väldiga skaror afrikaner lämnat de utfattiga byarna bakom sig och strömmat till de nya arbetsplatserna. De tjänade mycket mer än någonsin förr, men de

förlorade nästan allting annat. Familjerna bröts sönder, det noggrant reglerade stamlivet med dess årsrytm och minutiöst iakttagna relationer mellan årsklasser, kön och generationer var omöjligt i den nya opersonliga miljön, stamreligionens riter kunde inte utföras på främmande marker, alla invandahandlingsregler var satta ur spel. Till priset av trygghet, gemenskap, tro och normer tjänade de pengar, som de för all del kunde köpa cyklar för och mer mat än de tidigare kunnat räkna med, men som annars mest gick till sprit och prostituerade.

De mänskliga kostnaderna

Om man organiserar ekonomiskt framåtskridande, måste man beräkna de mänskliga kostnaderna; aldrig så välmående företag kan annars visa sig riva ner mer än de bygger upp. Man kan naturligtvis hävda, att svårigheterna har en övergång; om de ekonomiska framstegen fortsätter så finner livet så småningom en ny balans, nya sociala band, beteenden och normer skapas. Det är möjligt, men är inte offren för stora, kan det över huvud taget försvaras att offra en generation för nästa, om vars villkor man ändå vet så litet? I varje fall tycks mig frågetecknet efter framåtskridande av den arten välmotiverat.

Hayafolket och kaffet

Men Afrika behöver ekonomiska framsteg, och det finns också mer godartade fall. I början av det här seklet introducerades kaffeodling i Bukoba-

distriktet vid Victoriasjöns västra strand i Tanganyika. Trakten gynnas av riklig nederbörd som får kullar och dalar att grönska i tropisk yppighet. Hayafolket vid sjön tog emot nymodigheten med åtskillig misstro och tvekan, men kaffebusken dök upp i planteringarna kring allt fler av byarnas hyddor. Genombrottet kom efter sista kriget, odlingen fick ett kraftigt uppsving och har organiserats på kooperativ bas med afrikanska odlarföreningar, kooperativa rensier och försäljningsorganisationer. Varje år efter kaffeskörden går en ström av kaffepengar från Kooperationens centralkontor i staden Bukoba till nästan varje familj i distriktet. Man ser verkningarna överallt. Husen blir cement och plåt i stället för gräs — förvisso ingen estetisk vinst — cyklarna byts ut mot motorcyklar eller rent av bilar, pojkar och flickor skickas till internatskolor, trakten får bättre vägar, nya sjukhus och polikliniker, fler skolor. Det ekonomiska framåtskridandet visar sig i sin bästa kostym. Här har inte hem och stam och sed och livsrytm våldsamt brutits sönder, fastän de förstås efter hand modifieras av det nya som kommit.

Ändå har situationen sina komplikationer. Jag tänker inte bara på det faktum att befolkningen nu blivit beroende av kaffepriset på världsmarknaden, utan på mindre påfallande problem. Man gör ett besök i Kooperationens kontorslokaler. Överallt vid skrivmaskinerna och kassaböckerna träffar man unga afrikanska gentlemän i oklanderligt vitt. De är ytterst artiga, talar bra engelska och verkar hemma i den moderna världen. Men gör om

besöket efter en tid. Fortfarande arbetar vitklädda gentlemän i lokalerna, men man känner inte igen många ansikten. Personalen är till stor del ny. Vart tog de gamla vägen? De har flyttat över till fängelset på andra sidan gatan, och gar om dagarna och slänger sand på sönderregnade vägar i straff-fångens mindre prydliga mundering.

Alltför många av framåtskridandets administrativa hjälptrupper sticker i väg med kaffepengar, fuskar med böckerna, tar mutor. På grund av ned-ärvd, rasbetingad opålitlighet? — Naturligtvis inte. Knappast någon av dem skulle ha stulit i den gamla stamgemenskapens hägn. Men i den nya miljön behärskade de bara vissa former, allt annat var främmande: de opersonliga relationerna, pengar vars ägare var okända och frånvarande, siffror utan konkret innehåll, märkliga kontrollarrangemang. Den ekonomiska och den mänskliga utvecklingen balanserade inte.

Detta är inte något struntproblem, ty vad vi kallar korrupta handlings-sätt är i själva verket ett fruktansvärt hot mot många nybildade staters politiska, sociala och ekonomiska utveckling. Och så är det ju återigen enskilda människor som får betala priset. Är vinsten värd det? — Jag tror inte man har något val, ty vill man inte betala kostnaderna ens för ett lugnt och organiskt framåtskridande, så får man förvandla hela kontinenter till något slags natur-, djur- och människoreservat, ett jättelikt Skansen. Och det kommer förstås inte att lyckas. En man som Gandhi kunde visserligen leka med tankar på ett självständigt Indien som hade vänt tillbaka till den

värld som fanns innan Västerlandet började sitt intrång. Han blev älskad för det, men få följer honom. På många håll skulle man ju för övrigt, om man ville hejda den ekonomiska utvecklingen på grund av dess mänskliga skadeverkningar, bli tvungen att riva sjukhusen och återinföra malaria-myggen för att inte befolkningsökningen skulle leda till katastrof.

Västerlandets framåtskridande

Men det är tid att återvända till oss själva. Hur mycket av allt detta har någon tillämpning på högt utvecklade länder som Sverige? Skillnaderna är uppenbara. Den teknik och civilisation som vällar så svåra rubbningar i Asien och Afrika är ju västerländsk, dvs. där något främmande men här skapelser av vår egen kulturkrets. Ett folk med en asketisk, världsfrånvärd religion måste få större svårigheter när den ekonomiska revolutionen kommer än Sveriges vars religion, då industrialismen bröt in, var just den protestantiska kristendom som ofta betecknas som en förutsättning för hela den kapitalistiska företagarandan — om med rätta må lämnas osagt.

Men framför allt är ju de sociala och kulturella rubbningarna övergangsfenomen och bör därför för var del rimligtvis vara ett passerat eller nästan passerat stadium. Vi har kanske förlorat många lantliga idyller och troskyldiga dygder, men det tjänar inte mycket till att grata över spilld mjölk. Om man vidare i länder som nyss debuterat som självständiga stater riskerar att råka i slaveri under

planerare för de ekonomiska framstegens skull, så kan man väl ha rätt att hoppas att vi i en solid demokrati skall kunna hålla dem från livet. Allt detta är riktigt, och framåtskridandets problem alltså mer akuta på andra håll än här. Men de finns här också. Och det är inte säkert att de är mindre ödesdigra för att vi vant oss vid framstegsrytmen så att vi föga märker vad som går till spillo under framfärden. Vad är det som motiverar frågetecknet också efter det svenska framåtskridandet?

Ekonomi i politiken

Det är för det första fara å färde, när framåtskridandet blir en sorts fetisch. De flesta människor, säger Arthur Lewis, är överens om att sparsamhet och ekonomisk omsorg, "the economizing spirit", är goda ting. Men inte alla går med på att vi har en helig plikt att ständigt bråka om och göra oss bekymmer för resurser och tidens flykt. Man kan knappast genomleva en valtid utan att reflektera över den saken. Att 95 procent av all politisk debatt handlar om pengar, skatter, investeringar, räntor, hyror, löner, pensioner, smör och statsskulder behövde kanske inte i och för sig säga så mycket, eftersom statskonst i alla fall till så stor del är en fråga om hushållning. Men jag tror ändå att det är symptom på en bristande balans.

För hundra år sen var tidningar och riksdagsprotokoll fulla av principdiskussioner om frågor som Sveriges ställning och förpliktelser i det europeiska statssystemet, förhållandet mellan re-

gering och riksdag, hur en rättvis folkrepresentation skulle se ut, om stat och individ. — Det finns naturligtvis en rad förklaringar till att debatten fördes på ett annat sätt då än nu. Det var mitt i en liberal epok, då man just av principiella skäl höll isär politik och ekonomi så mycket som möjligt. Och det var ett fåtal som styrde landet och fåtalet hade sitt på det torra ekonomiskt. I ett samhälle som präglats av industrialismens och demokratiens genombrott måste ekonomiska spörsmål spela en mer framträdande roll. Den stigande folkbildningen gör det också möjligt för politikerna att vända sig även till bred publik med ganska avancerade ekonomiska resonemang — fast man nog kan befara att de ofta överskattar både sin egen och folkets bildning.

Ekonomisk mani

Det anmärkningsvärda är alltså inte att det blivit mer ekonomi i politiken, utan att alla de andra spörsmålen nästan helt försvunnit. Det kan ju omöjligt bero på att t. ex. alla konstitutionella problem skulle vara lösta en gång för alla. Kan man tänka sig en partiledardebatt om första kammarens vara eller icke vara? Jag kan det inte. Detta är, menar jag, ett symptom på att det ekonomiska framåtskridandet blivit en sorts besatthet, en mani som inte lämnar rum för annat än förstrött intresse för andra ting. Är det bara politikerna som lider av sjukan? Ibland verkar det kanske som om folk höll på att tröttna på siffror och nationalekonomisk terminologi. Men därifrån

till positivt intresse för andra spörsmål är steget långt. Funnes det resonans i landet för kulturella och ideologiska frågor, nog skulle politikerna spela upp sådana melodier.

Om folk till äventyrs tröttnar på samhällsekonomiska tvister, så står i alla fall det privata ekonomiska framåtskridandet i centrum för mangas tillvaro. Man kan beklaga sig i det oändliga över den höjda levnadsstandarden som livsmål, ja nästan Gud för människorna. Men allmänna klagomål över standardjaktet är varken fruktbara eller i grund och botten så särskilt klara till sin innebörd. Vad är det man vill att människorna skall eftersträva i stället, eller, om redan ordet eftersträva är för streberbetonat, vad är det som skall ge innehåll åt folks tillvaro? Finns det några verkliga alternativ till höjd levnadsstandard?

Kan vi nöja oss med lagom?

I teorin kan man naturligtvis, som Lewis papekat, bestämma sig för en viss materiell minimistandard som man bör nå, vissa behov som vi kräver att alla i samhället skall kunna fylla, men sedan sätter stopp. Antag att man verkligen kunde fixera en lagom nivå, vad händer sedan? Det kan ju inte vara meningen att man skall försöka hindra t. ex. alla tekniska förbättringar. Det ekonomiska framåtskridandet fortsätter alltså, om inga katastrofer inträffar, och sadana kan man inte önska sig. "Driv oss samman med gisselslag" är vacker poesi men inte ett möjligt mål för ett folks handlande.

Menar man då, att det skulle vara

förödande för den andliga och sociala hälsan att ta ut framstegen i form av högre löner, så måste framåtskridandets frukt bli längre fritid. Gott och väl, man kunde verkligen önska sig att människor ville ta det lugnare och inte slita ut sig för ägandets fröjder. Arbetstidsförkortning kan alltså betraktas som ett alternativ till standardhöjning, eller snarare som en standardhöjning av annat slag än den pekuniära. Men någon universalmedicin mot "the economizing spirit" kan den inte vara. Slit och släp som förtar människor lust och kraft att leva även utanför arbetet är ett ont, men inte arbetet självt. Förr eller senare måste man nå en gräns för en rimlig reduktion av arbetstiden, fast de individuella önskemålen därvidlag säkerligen varierar avsevärt. Och för att fritiden skall bli ett verkligt alternativ till standarden måste man framförallt vara i stand att åtminstone antyda vad den skall kunna användas till. Det är förstås lätt att räkna upp en mängd ting att syssla med — roa sig, jobba med stugor, trädgårdar, båtar och bilar. Men därmed är man ju tillbaka vid utgångspunkten. Den höga levnadsstandarden, som man menar förkväver tillvarons enklare och kanske därför hållbarare lyckomöjligheter, består till mycket stor del just i möjligheten att skaffa sig dyrbara fritidssysselsättningar.

Vart tar då den måttliga minimistandarden vägen? Man kan göra propaganda för att människor skall sova mer, eller ströva i skog och mark, eller låna böcker på bibliotek, eller rentav skriva böcker, eller gå i kyrkan eller bli scoutledare. Människornas fritid

skulle då verkligen åtminstone något-sånär ryckas ut ur kretsloppet av varor och tjänster. Därmed är emellertid också sagt, att ett sådant alternativ till hög standard inte kan organiseras eller konstrueras fram. Att bara dämpa eller kväva den vinnings- och företagsamhetslust som driver fram den ekonomiska utvecklingen, vore, om det alls låg inom möjligheternas gränser, ett fullkomligt sterilt företag. Vad som fordras är mål och intressen som fångar människor så, att de blir villiga att för deras skull göra materiella uppoffringar. Det finns massor av människor som har sådana mål och intressen; de är väl de egentligen lyckliga människorna. Tycker man ändå att de är för få, kan man inte göra mycket annat än att önska sig profeter som väcker folk. Och så kanske lite mindre slammer från det ekonomiska maskineriet, så att också lågmälda profeter hörs. Det har ju t. ex. funnits tider, då det inte var fint att tala om pengar och löner. Driftigheten var nog inte mindre då. Det vore antagligen hälsosamt med mindre ofientligt och privat hallå kring nationalbudget och avtalsförhandlingar, kanske också mindre iver att i förväg beräkna och disponera ännu oskapade resurser. Så lite som vi trots alla framsteg kontrollerar historiens gång, vore större ödmjukhet inför framtiden på sin plats.

Framåtskridandet och tryggheten

Det ekonomiska framåtskridandet kan alltså uppträda för högljutt och göra sig för brett. En andra anklagelse mot

det är att det kan hota tryggheten och trivseln. Det är inte bara i utvecklade länder som ekonomiska förändringar vållar sociala omvälvningar. Jordbrukets modernisering bröt sönder våra byalag för mer än ett sekel sedan, och industrialiseringen har undan för undan förändrat och förändrar alltjämt familjens struktur och funktioner. Detta är så välkänt att jag bara nämner det. Naturligtvis har andra gemenskapsformer kommit i stället för dem som försvann eller försvagades, men fackföreningen, intresseorganisationen och arbetsplatsens sammanhållning har inte i allo kunnat ersätta den trygga inneslutenheten i byns och familjens gemenskap. Alltför många människor i vårt samhälle är emotionellt svältfödda; det är en betydande minuspost på framåtskridandets konto.

Den fattiga stagnationen har sin otrygghet, när hunger och farsoter hotar, men inte heller den avancerade ekonomin ger alltid säkerhetskänslor. De snabba förändringarna som åtföljer framåtskridandet kan t. ex. hota enskilda människors välgång, t. o. m. deras existens.

Där jag bor i ett av Göteborgs yttre områden växer just nu en helt ny stadsdel upp. Grävs kopor och borrar går fram genom terrängen, sprängskotten dånar, nya gator och kvarter tar form. Men mitt i larmet och dammet står ett fallfärdigt träruckel. Där bor en gubbe, som alltemellanåt kommer ut med ett gevär i handen. Han skulle väl vilja skjuta bygghuset som rycker allt närmare. Runt stugan spankulerar ett dussin tuppar, gubbens enda sällskap. Om några dar är den

lilla kvarlevans öde beseglat, gubben och hans tuppar är undanröjda. Ja, inte kan man låta ett stort bostadsprojekt stupa på en fnoskig gubbes envishet. Han är i alla fall en illustration till temat framåtskridandets offer.

Övergångssvårigheter

Det finns ju också många mer representativa fall: företag som går omkull i konkurrensen, folk som automationen gör arbetslösa, länder vars ekonomi råkar i gungning, därför att deras *terms of trade* förändras under den ekonomiska utvecklingen. Oftast är det kanske fråga om övergångssvårigheter, men medan de varar krävs alltså återigen dryga offer. En författare jag sett citerad, D. M. Wright, häller denna av framåtskridandet skapade otrygghet för ett allvarligt hot mot själva framstegen. Epigrammatiskt formulerar han en utvecklingsgång så här:

From freedom and science came rapid growth and change. From rapid growth and change came insecurity. From insecurity came demands which ended growth and change. Ending growth and change ended science and freedom.

Här dyker alltså ett annat alternativ upp till framåtskridande och höjd levnadsstandard, nämligen den trygghade existensen. Det är den inrutade, reglerade, skräordnade ekonomin, där jag har min plats, som visserligen inte blir stort annat och bättre än den är, men som är i görligaste mån garanterad. Det var ett samhälle med starka tendenser i den riktningen som libera-

lismen bekämpade och industrialismen bröt ner. Man kan knappast förneka att även i vårt samhälle starka krafter är å bane, som sätter tryggheten framför framåtskridandet. Alla vill förstås helst ha bådadera. Men om man måste välja? I praktiken blir det väl alltid en kompromiss. Vi vill ha framsteg, men inte till vilket pris av otrygghet och individuell tragedi som helst. Var går gränsen? En gubbe med tuppar offerar vi, men tiotusentals småbrukare med 200 tusen kor? Jag nöjer mig med att fråga.

Kuggarnas trivsel

Och så trivseln som är i fara. Detta är nog rätt mycket av ett skenproblem, men Grottekvarnsmotivet har spelat en så framträdande roll i debatten kring framåtskridandet, att jag inte kan gå förbi det. Arbetsfördelningen och mekaniseringen gör människan till kugge i ett maskineri. I den moderna ekonomiska utvecklingen går också allting mot större dimensioner: affärsföretag, organisationer, stater. De styrs av invecklade administrativa hierarkier. Allt samverkar till att få bestämma och många lyder, få äger ens sina redskap, allt färre får uppleva det kompletta skapandets glädje. I jätteorganisationerna krävs också klockslagsdisciplin.

Denna ekonomiska elefantsjuka tar sig också uttryck i mammutstädernas uppkomst. Men med rätta påpekar Lewis att de flesta människor ju i alla fall föredrar att bo i storstäder, och inte bara för ekonomins skull utan också för att möjligheterna är så myc-

ket större också i andra avseenden. Inte heller behöver städer nödvändigtvis vara fula och ohälsosamma. Till en del är därför klagomålen över vantrivseln i den moderna ekonomins samhälle tämligen lösliga och baserade på ganska haltlös romantik. Men naturligtvis går det värden till spillo när hantverkslokaler blir maskinhall. Skulle man återigen formulera ett alternativ till framåtskridande och höjd standard, skulle det alltså bli en uppmaning att där det är möjligt kämpa för de små ekonomiska enheterna, de överskådliga företagen, även där till äventyrs större tillynning vore ekonomiskt lockande. För övrigt ligger vi väl ganska bra till i Sverige i det avseendet.

Måste skönheten offras?

Storstäderna behöver inte vara fula. Nej, men de är det ofta. Det för mig till den sista anklagelse jag tänkte framföra mot den ekonomiska utvecklingen. Den förfular och förstör själva landet. Skönheten är i fara.

Teknik och framsteg skapar för all del också stora skönhetsvärden, och utan tvivel anstränger sig arkitekter och planerare att gå skonsamt fram med naturskönheten också. Men vissa ting tycks ändå vara oundvikliga. Vattenregleringar pryder aldrig sin plats, en aldrig så försiktigt inlagd motorväg är och förblir en asfalterad vederstygglighet, t. o. m. tätorternas nya bostadsområden med all sin ambitiösa finurlighet är kanske till sist estetiskt

lika påkostande som påkostade. Om inte annat är det något trist i att inte genom okulärbesiktning av en stadsbild kunna avgöra om man är i Trane-måla eller Stockholm.

Ibland upplever man teknikens estetiska misslyckande särskilt starkt. Jag bor som sagt i ett nytt bostadsområde. Det ligger på Hisingen nära havet. Det är lyckat på många sätt. Men går man upp på bergen ovanför husen och ser mot väster, så ligger klipphällarna med glesa tallar emellan ända bort mot fjorden. Inget märkvärdigt landskap egentligen, uppriktigt sagt en tasselmark. Ändå: när man vänder sig mot bebyggelsen igen, vad huskropparna verkar klumpiga, och billiga. Nåja, det tycker kanske inte alla. Och i vilket fall som helst, skall jag välja mellan bostadskö och orörda tassemarken å ena sidan, en bostad i standardiserad välfärdsmiljö å den andra, så tar jag trerummaren förstås. Jag tror alltså inte, att det verkligen finns något alternativ på den här punkten. Därmed är inte sagt, att inte någon gång ett vattenfall skulle kunna få leva och ett kraftverk offras. Men i det stora hela blir skönhetsförstörelsen bara ytterligare ett belägg för att det ekonomiska framåtskridandet kräver sina kostnader.

Vill vi ha framåtskridande? — Jag kan inte svara annat än ja. Men man skall ta priset med i beräkningen, och man skall göra allt för att det skall bli så lågt som möjligt.

Investeringar, produktivitet och räntabilitet — en översikt

av Erik Lundberg

I detta föredrag skall jag lägga fram vissa mycket preliminära resultat av en SNS-utredning om kapitalbildning och ekonomisk utveckling, som jag sedan någon tid tillbaka är sysselsatt med. Det bör observeras, att jag här endast kan gå in på vissa sidor och delar av min svåra utredningsuppgift, delar som jag anser mig ha ett särskilt behov av att få diskutera i denna krets. Jag har emellertid en känsla av att jag tänker inbilla er att jag skall föra er upp på ett berg och bjuda på en klar och vid utsikt över den omgivande terrängen, medan jag i själva verket endast kommer att leda er på risig och oländig mark upp på en låg kulle, varifrån ni inte får den berämda utsikten utan endast får se nya berg av svarigheter.

Det kommer att framgå, att det på vägen finns många svåra och olösta frågor, som jag sätter frågetecken för, och att jag är långtifran färdig med min utredning. Ur denna synpunkt är det i och för sig lugnande att intresset för det utredningsprojekt jag valt helt säkert kommer att stå sig i tiden. Såvitt jag förstår kommer problemen omkring kapitalbildning och ekonomisk utveckling att förbli aktuella under överskådlig framtid. Jag nämner detta som kontrast till min förra SNS-utredning, som rörde den första efterkrigstidens regleringseko-

nomi. Under utredningsarbetet föll regleringarna till stor del bort, och jag fick välja ett annat ämne. Det kan knappast hända denna gång.

Problemställningen gäller hur kapitalets och kapitalbildningens betydelse för den svenska ekonomiska utvecklingen skall kunna bedömas. Jag vill från början markera, att jag är fullt medveten om den svårbedömbarsa innebörden hos snart sagt varje ord i denna mening. Dr Wallander har visat hur besvärligt det är att precisera vad vi menar med begreppet ekonomisk utveckling. Det är i själva verket ännu svårare att ge en klar innebörd åt orden kapital och kapitalbildning. Även det lilla oskyldiga ordet "betydelse" har en svårbedömbarsa innebörd. Om jag nu för ögonblicket bortser från definitionssvarigheterna, är min triviala utgångspunkt denna: Kapitalet liksom sparandet är och kommer att förbli relativt mycket knappt inom den svenska ekonomin. Härav följer att om sparandet vore större — respektive kapitaltillgången högre — så skulle produktionen ligga på högre nivå respektive växa snabbare än den gör. Hur mycket högre och snabbare? Vi skulle behöva någon form av precisering i svaret på frågan. Denna typ av problemställning var som bekant mycket aktuell i 1955 års långtidsplan. Knappheten på sparande ansågs hålla

tillbaka utvecklingstakten, och en viktig del av problematiken rörde frågan efter vilka kriterier det knappa sparandetrymmet skulle disponeras för olika slag av investeringar.

Man kan försöka få någon uppfattning om kapitalets betydelse ur dessa synpunkter genom att jämföra olika länder. Det finns gott om undersökningar som visar hur skillnaden i produktion per capita mellan olika länder bl. a. synes bero på skillnader i kapitalutrustning. Man finner t. ex. att produktionen per arbetstimme inom industrin är ungefär dubbelt så hög i USA som i England eller Sverige. Statistiken — hur osäker den än må vara — utvisar samtidigt att kapitalvolymen per sysselsatt är ungefär dubbelt så hög i Förenta staterna. Kan sådana jämförelser ge svar på frågan om kapitalets betydelse? En annan metod går ut på att studera tidsserier. Man finner lätt att den trendmässiga stegringen i produktionen inom olika näringsgrenar synes vara nära korrelerad med ökningen i kapitalvolymen per anställd. Det bör observeras att det inte bara är samhällets totala kapitalstock — hur det nu skall fattas — som kan vara av betydelse utan också sammansättningen och fördelningen på näringsområden. Denna sammansättning och fördelning bestäms av sparandets och kapitalbildningens inriktning under en tidsperiod, och denna inriktning är i sin tur beroende av kredit- och kapitalmarknadens funktionssätt.

Inledningsvis bör jag för säkerhets skull skjuta in att jag är fullt medveten om att god tillgång på och ekonomisk fördelning av kapital och spa-

rande inte får betraktas som allena sälliggörande för produktionsutvecklingen. Det finns en rad andra faktorer och betingelser som är av stor betydelse för den ekonomiska utvecklingen. Jag kan nämna konjunkturproblemen; en hög frekvens av perioder med relativt lågt utnyttjande av tillgängliga arbetskrafts- och kapitalresurser måste förlängsamma framåtskridandet. Den internationella handeln är ju av enorm betydelse för den effektivitet med vilken vi utnyttjar produktionsresurserna. Vidare kan nämnas teknisk utveckling och immateriell kapitalbildning — sålunda utbildning av arbetare, ingenjörer osv. Tekniskt kunnande kan ju inte utnyttjas utan tillräcklig tillgång på företagare och tekniker. Själva den politiska, sociala och ekonomiska miljön kan betecknas som mer eller mindre utvecklingsvänlig. Ämnet för dagens diskussion är emellertid koncentrerat till just kapitalets betydelse — men givetvis måste man hela tiden hålla dessa övriga faktorer och betingelser i minnet.

Teorier och statistik

För att finna kriterier på en bestämning av kapitalets och sparandets betydelse för ekonomisk utveckling behöver vi någon sorts teori över sammanhangen, hypoteser som skall prövas. Nu finns det gott om teorier för ekonomisk utveckling — från Adam Smith över Ricardo och Marx fram till den senaste tidens »modellbyggare». Det räcker emellertid inte med allmänna teorier om den ekonomiska

utvecklingens mekanismer. För att förstå betydelsen av olika faktorer behövs också idéer och impulser till nytt friskt tänkande. Jag försöker få sådana idéer och impulser genom samtal och intervjuer med företagare och ekonomer verksamma inom näringslivet. Dessa personer är ju eller borde vara experter på kapitalbildningens betydelse för produktionsutvecklingen åtminstone inom det egna företaget. Jag vänder mig salunda till dessa experter och frågar dem efter förväntade och faktiska resultat av företagens investeringsutgifter.

Vid muntliga och skriftliga intervjuer har jag särskilt frågat efter lönsamhets- och räntabilitetskalkyler. Det bör observeras att jag vid dessa intervjuer inte på något sätt försökt få fram ett väl stratifierat urval inom svenskt näringsliv. Det har framförallt gällt att få impulser till friskt tänkande från kunniga män inom näringslivet, i första rummet industrin. Vid tolkningen av svaren erfordras ett betydande mått av företagsekonomiskt kunnande och eftersom jag inte besitter detta, har jag sökt samarbete med företagsekonomer inom näringslivet; vid denna konferens kommer Bert Lindström att kommentera och komplettera mina synpunkter i detta avseende.

I sista hand gäller det att utnyttja tillgängligt statistiskt material över produktion och produktionsfaktorsinsatser från arbete och kapital. Det finns gott om offentlig ekonomisk statistik som är av värde för min undersökning. Det är emellertid inte utan vidare givet, hur tillgänglig statistik skall användas för mina syften. In-

dexproblemen kommer man inte ifrån och efterkrigstidens inflation medför svåra tolkningsfrågor.

I själva verket finns det två slags ekonomiska "verkligheter": den statistiska verkligheten och något som jag skulle vilja kalla den "verkliga" verkligheten. Den statistiska verkligheten är skapad av statistiska konstnärer inom Kommerskollegium, Socialstyrelsen, Konjunkturinstitutet osv. på grundval av i och för sig ofta mycket bristfälliga uppgifter från enskilda företag. De aggregat som bildas — t. ex. indextal för industriproduktionen och den reala nationalinkomsten — bygger på hypoteser som i sista hand inte kan verifieras. Vi vet inte och kan inte veta hur nära eller hur långtifrån den verkliga verkligheten denna statistiska värld ligger. I den ekonomisk-politiska debatten finns det egentligen bara denna av statistiker skapade verklighet och vi accepterar den antingen därför att andra gör det eller därför att det passar.

Ett svårt problem gäller *var* gränsen för möjlighet till statistisk mätning går, vad vi kan och inte kan acceptera som ungefär riktig uppskattning av förhållanden som egentligen inte existerar och vad vi inte kan tro på. Det gäller att vara på vakt mot en sorts statistisk demoraliseringsprocess, som pågår när en orimligt osäker uppskattning accepteras och kommer i tryck för att sedan följas av nya ännu osäkrare kalkyler.

Å andra sidan får man inte heller vara för skeptisk. En mycket stor del av vår ekonomisk-politiska debatt bygger och måste bygga på den upp-

fattning om verkligheten som våra flitiga statistiker producerar.

Denna allvarliga varning för en skapad statistisk verklighet är i själva verket i hög grad riktad till mig själv och till mina läsare som jag nu skall föra in i en för min utredning skapad statistisk verklighet. Som jag redan framhållit erbjuder kapitalbegreppet alldeles särskilt stora svårigheter och infångandet av dess svårdefinierbara statistiska motsvarighet betyder en vandring på gränsen till det oacceptabla. Värderingsfrågan för samhällets eller industrins totala kapitalvolym är i själva verket ofantligt mycket svårare än värderingsproblemet för nationalinkomsten. Det finns såvitt jag förstår två huvudalternativ:

- 1) Man kan försöka definiera det inom ett företag respektive inom hela samhällsekonomin arbetande kapitalet som en diskontering av framtida förväntade avkastningar.
- 2) Eller man kan söka studera kapitalet från kostnadssidan och låta investeringsutgifterna över en period, bestämda som kostnaderna för arbete och andra produktionsresurser, ge resultat i form av avkastning.

För den problemställning det här är fråga om bör det andra alternativet vara att föredra. Det gäller ju att förklara den produktions- och produktivitetsstegring som framkommer bl. a. med hjälp av kapitalinsatsen. Den första värderingsmetoden skulle implicera en alltför uppenbar cirkelförklaring. Tyvärr är det emellertid så att den statistiska verkligheten inte är

renodlad utan består av en eländig blandning av olika värderingar. När undersökningen sålunda i avsevärd grad bygger på uppgifter om brandförsäkringsvärden (räknade i konstanta priser) på byggnader och maskiner som mått på inom näringslivet arbetande kapital, kan det nog aldrig riktigt klart fastställas i vad mån dessa värden hänför sig till det ena eller det andra värderingsalternativet.

Förhållandet mellan kapital och produktion

Vi ekonomer måste förenkla, sammanfatta och generalisera. Vi kan inte beakta alla detaljer av den ekonomiska utvecklingen. Å andra sidan finns det stora risker för felsyn när ekonomer arbetar med för stora aggregat eller total kategorier, t. ex. med samhällets totala kapital, totala sparande och totala produktion. Sammanfattande begrepp av detta slag döljer väsentliga skillnader mellan näringsgrenar och företag. I den utredningsuppgift som här skall diskuteras kan jag peka på de stora skillnader i kapitalbehovet per arbetare som framkommer för olika industrigrenar. Enligt föreliggande statistik över brandförsäkringsvärden för 1954 uppgick värdet av byggnader och maskiner inom hela den egentliga industrin till ca 30 000 kr per anställd. Men variationslatituden var så stor som mellan 20 000 kronor för läderindustrin och 100 000 kronor för kemisk industri.

Av särskilt intresse är det att konstatera differenserna mellan olika industrigrenar i fråga om behovet av ka-

pital per krona förädlingsvärde (salutillverkningsvärde minus kostnader för inköpta råvaror m. m.). Denna *kapitalkoefficient* varierade för samma år mellan 1 och 5 för olika industrigrenar. Går man utanför industrin, blir spridningen i fråga om kapitalkoefficientens storlek ännu större. Jordbruket synes vara mera kapitalkrävande än industrin och för kraftverk och bostäder uppgår kapitalkoefficienten till storleksordningen 10 respektive 15. Enligt föreliggande hittills ytterst ungefärliga nationalförmögenhetsuppskattning skulle relationen mellan samhällets totala kapital och produktion (nationalinkomst) vara omkring 5—6.

Det är uppenbart att värderingen av det inom olika industrigrenar och inom samhället arbetande kapitalet i form av byggnader, maskiner och lager måste möta problem som egentligen är olösbara. "It can't be done but here it is!" Vad säger egentligen uppgivna brandförsäkringsvärden under en viss period om det inom företagen arbetande kapitalet?

Enligt de intervjuer jag gjort anser företagsledare och -ekonomier själva att uppgivna brandförsäkringsvärden både kan vara för höga och för låga i förhållande till något tänkt mått på värdet av det inom företagen "verkliga" arbetande kapitalet. Man anför sålunda att utrangerade anläggningar ibland inte avförs ur statistiken. Nyvärdeförsäkring har förekommit i viss omfattning redan före 1955. Omvärdering av de olika kapitalföremålens värden sker ibland endast vart 5:e eller vart 10:e år. Å andra sidan är en del kapitalvärden inte brandför-

säkrade och upptas inte heller i under självrisk uppgivna värden. Åldersfördelning, grad av teknisk modernitet och teknisk effektivitet måste under alla förhållanden välla stora problem vid värderingen. I allmänhet anser man dock att "felen" i stort sett tar ut varandra så att det bör vara möjligt att göra grova jämförelser av kapitalvolymen mellan branscher och även följa utvecklingen i tiden.

Produktionsutveckling och investeringsbehov

Den enklaste hypotesen för sambandet mellan kapital och produktionsutveckling kan formuleras i följande genialt enkla "Einsteinska formel"

$$\frac{\Delta N}{N} \times \frac{\Delta K}{\Delta N} = \frac{\Delta K}{N} = \Delta$$

N betecknar nationalinkomsten, ΔN dess ökning från ett år till nästa. K och ΔK motsvarande tal för landets totala kapitalvolym. Ökningen i denna under ett år (ΔK) motsvarar landets nettoinvestering eller nettokapitalbildning. Kvoten Δ är då kapitalbildnings- eller nettosparkvoten. Formeln är uppenbarligen en matematisk identitet och gäller under alla förhållanden. Dess förklaringsvärde beror bl. a. på i vad mån kapitalkoefficienten $\Delta K / \Delta N$ är någorlunda stabil. Tag följande exempel:

Om i vår ekonomi nettokapitalbildningskvoten är 10 % och den ovan diskuterade kapitalkoefficienten är 5, kan framstegstakten för totala pro-

duktionen endast bli 2 % per år. Är befolkningstillväxten 0,5 eller 1 % per år, begränsas utrymmet för total produktionsökning per capita till endast omkring 1,5 respektive 1 % per år. För att nå 3 % utvecklingstakt erfordras — om den genomsnittliga kapitalkoefficienten är stabil — en nettokapitalbildningskvot av $5 \times 3 = 15$ %.

Det här formulerade sambandet för den ekonomiska utvecklingens mekanism skulle eventuellt kunna användas för att ge ett svar på frågan om kapitalbildningens "betydelse" för framåtskridandet, man skulle kunna tillämpa formeln och t. ex. hävda att en ökning i kapitalbildningskvoten med säg 1 % borde höja framstegstakten inom den svenska ekonomin med 0,2 %.

En väsentlig fråga gäller emellertid hur pass stabil kapitalkoefficienten kan anses vara. Utredningar över långa perioder för USA och England tyder visserligen på en betydande stabilitet hos denna relation — bortsett från förändringar i kapacitetsutnyttjandet under konjunkturväxlingarna — men man anser sig också kunna konstatera systematiska förändringar av koefficienten under olika perioder. Som ovan visats är kapitalkoefficienten ju mycket olika hög inom olika näringsgrenar. En förskjutning i produktionsriktningen över en serie år till förmån för i relativt hög grad kapitalkrävande investeringar, såsom bostäder och olika slag av offentliga investeringar, skulle medföra en ökning av samhälls-ekonomins genomsnittliga kapitalkoefficient. En sådan omfördelning inom kapitalstrukturen bör orsaka en steg-

rad knapphet respektive ökat behov av sparandet vid given framstegstakt eller alternativt ett förlängsammande av framåtskridandet vid given spar-kvot.

En preliminär statistisk analys av utvecklingen av produktions- och kapitalvolymen inom olika industrigrenar (beräknad som brandförsäkringsvärden i fasta priser) tyder på att de relativa kapitalbehoven tenderar att växa inom industrin. Kapitalkoefficienten är i stigande när, såsom synes var fallet under efterkrigstiden, kapitalvolymen stiger snabbare än produktionen. Detta skulle betyda att produktionen inom olika områden tenderar att bli mera kapitalkrävande. Liknande resultat har nåtts för den amerikanska ekonomin under efterkrigstiden. Är detta signifikativt eller är det frågan om en statistisk synvilla? En viktig diskussionsfråga är om vår metod att använda brandförsäkringsvärden ger nagorlunda riktiga utslag.

Produktivitet och räntabilitet

Huvudintresset i min undersökning är emellertid inriktat på att belysa samband mellan kapitalbildning och produktivitetsutveckling. Produktivitetsutveckling uppfattas då som uttryck för resultaten av produktionsinsatserna och bestämmande för levnadsstandardens utveckling.

Det bör framhållas att indextal för produktiviteten mätt som produktion per arbetare eller arbetstimme rätteligen är ett oegentligt mått. Hänsyn borde vid en riktig produktivitetsberäkning också tas till förändringar i

kapitalinsatsen. Industrins produktionsvolym har ökat med omkring 90 % sedan 1937, sysselsättningen (i arbetstimmar) med 40 % och "produktiviteten" (produktion per arbetstimme) med i genomsnitt 1,5 % per år. Men samtidigt — enligt mycket approximativa kalkyler — blev industrins kapitalvolym (värdet av byggnader och maskiner i fasta priser) 2,5 till 3 gånger större.

Man skulle få ett riktigare uttryck för produktivitsutvecklingen, om produktionsindextalet jämfördes med en vägd volyminsats av kapital och arbetskraft. Gör man en sådan vägning, reduceras produktivitsstegringen för industrin till mindre än 1 %. Jag förbigår här det vanskliga problemet hur vägningen av kapital- och arbetskraftinsatserna skall ske; rimliga vägningsalternativ ger i varje fall en väsentlig reduktion av de vanliga måtten på produktivitsutvecklingen.

En kalkyl av detta slag skulle sålunda ange hur mycket produktionsvolymen teoretiskt sett skulle kunna öka vid konstant både arbets- och kapitalinsats. Teknisk utveckling och olika former av rationellare produktionsordning bör ju också kunna medföra en viss ökning i produktionen även om kapitalvolymen hålles konstant. Man kan få bekräftelse på rimligheten i denna kalkyl genom att studera produktivitsutvecklingen inom företag och näringsgrenar, där under en tillräckligt lång period ingen ny kapitalbildning ägt rum.

Inom Fagerstakoncernen kom under en 15-årsperiod ett av järnverken (Horndal) att "försummas" ur inves-

teringssynpunkt. Inga nyinvesteringar företogs utan endast ett minimum av reparationer och ersättningsanskaffning. Trots detta steg produktionen per arbetstimme under denna period med i genomsnitt närmare 2 % per år (Horndalseffekten) — att jämföras med en produktivitsökningstakt (räknad per arbetstimme) med närmare 4 % för koncernen som helhet.

Inom övriga koncernverk gjordes nyinvesteringar till betydande belopp under ifrågavarande tid. Med hjälp av den statistik som bruksdisponent Hjalmar Åselius redovisade i sitt föredrag vid Jernkontorets sammankomst i maj 1957 kan man göra en teoretisk produktivitskalkyl för landets hela handelsjärnstillverkning. Under perioden 1936—1955 steg produktionsvolymen i ton med 144 % och totala arbetsinsatsen med endast 30 %. En betydande produktivitsstegring — i gängse mening, räknad i arbetstimmar — pågick sålunda (3,3 % per år). Men nettokapitalvolymen (beräknad som ackumulering av bruttoinvesteringssuppgifterna minus avskrivningar i fasta priser) ökade samtidigt med omkring 225 %.

En jämförelse mellan produktionsutvecklingen och en vägd faktorsinsats för kapitalvolym och arbetsinsats skulle ge en årlig total produktivits-takt av $1\frac{2}{3}$ % per år. Det får väl mera antecknas som en kuriositet att denna teoretiska produktivitskalkyl kommer så nära den s. k. Horndalseffekten.

Mitt problem gäller framförallt kapitalets specifika produktivitet. För att bedöma denna kan man försöka använda sig av gränsproduktivits-

teorin. Enligt denna motsvarar lönen arbetets gränsproduktivitet och räntan kapitalets. Om man för ekonomin som helhet räknar med en faktisk nettoavkastning (ex post) för kapitalet med i medeltal 5 %, så skulle vid en konstant genomsnittlig kapitalkoefficient på 5, kapitalet »förk'lara» 25 % av den årliga ökningen i produktionen — om nämligen gränsproduktivitetsteorins jämviktsvillkor vore någorlunda väl uppfyllda.

Det finns emellertid anledning att diskutera om inte kapitalinsatsen har större betydelse för produktionsutvecklingen än den faktiska avkastningen ex post tyder på. Tillgång på kapital och sparmedel är ofta nödvändiga betingelser för införande av tekniska innovationer, för öppnandet av nya marknader och för introducering av nya varor. Det är sannolikt att om sparandet under en viss period hade legat på en lägre nivå än som faktiskt var fallet och den totala kapitalbildningen varit i motsvarande mån lägre, så skulle produktionskurvan ha pressats ner på en lägre nivå än som svarade mot det beräknade bortfallet i kapitalavkastning.

Enligt min uppfattning kan man inte gärna åskådliggöra kapitalbildningens betydelse i här ifrågakarande hänseende med hjälp av en statisk teori à la gränsproduktivitetsteorin. Investeringar och sparande betyder och måste betyda dynamiska förändringar inom samhällsekonomin som man inte kan bortse ifrån. Kapitalbildningen medför sålunda en inkomstomfördelning som påverkar kapitalavkastningen. Löntagarna lägger — med all rätt — beslag på en stor del av de produk-

tivitetsvinster som uppstår som följer av kapitalbildning och teknisk utveckling. Konkurrensen företagen emellan har samma effekt till konsumenternas förmån. Den ekonomiska utvecklingens dynamiska förlopp kommer därmed att betyda att gamla kapitalinvesteringar ofta ter sig mycket oräntabla när de uppskattas efter reproduktionskostnad och jämföres med den faktiska avkastningen.

Att döma av mina intervjuer är det inte ovanligt att förräntningen (föreskatt) på ett beräknat återanskaffningsvärde (med hänsyn tagen till avskrivningar) av det inom företaget arbetande kapitalet endast blir 2—4 %. En sådan låg ex post avkastning skall jämföras med de höga internräntor avseende *förväntad* avkastning (ex ante) på 20 % eller mer, som enligt intervjuerna synes vara vanliga vid nyinvesteringar inom industrin. Här har vi i själva verket en givande och intressant problemställning för min utredning.

Den inkomstomfördelning som åtföljer kapitalbildningen har att göra med Schumpeters berömda teori om "competitive destruction". En väsentlig egenskap hos kapitalismens dynamik ligger just i detta förhållande att nyinvesteringar involverar ny teknik, nya varor och medför höjda löner, sänkta priser eller skärpt konkurrens — allt detta gör att gammalt kapital får dålig räntabilitet. Ur denna synpunkt borde ex ante-räntabilitetskalkyler för planerade investeringar ge bättre möjligheter att bedöma kapitalets produktivitet och betydelse för produktionsutvecklingen än avkastningsresultaten ex post. Frågan upp-

star emellertid *om*, *när* och *hur* man inom företagen gör räntabilitetskalkyler och om dessa kan användas för detta ändamål.

Resultat av enkäter och intervjuer

En besvikelse för mig i intervjuandet har varit att det dels inte görs så mycket av ur angivna synpunkter användbara räntabilitetskalkyler som jag hade väntat, dels att dessa ofta har så varierande och vag natur. En särskild enkät, som gjordes med ledning av byggnadstillståndsansökningar under 1957 och publicerades i tidskriften Byggnadsvärlden, visar att det inom industrin skulle förekomma någorlunda preciserade räntabilitetskalkyler för endast 10—20 % av investeringsobjekten.

Här måste emellertid allvarliga reservationer göras med hänsyn till påtagliga svarigheter att fråga respektive svara på ett rimligt vis. Ifrågavarande ansökningar om byggnadstillstånd avsåg ofta delprojekt utbrutna ur ett större investeringsprogram. För det stora investeringsprogrammet kan det mycket väl vara uppgjort en ordentlig räntabilitetskalkyl, medan denna inte gäller för ifrågavarande delprojekt. Vidare är det givet, att området för obestämbar subjektivitet är stort, när det gäller att ange om en lönsamhetsbedömning är någorlunda preciserad eller ej — och detta även oaktat att vi i intervjuformuläret begärt uppgift om kalkylmetoden. Intrycket från intervjuandet står dock kvar: det görs förvånansvärt litet av mera preciserade räntabilitetskalkyler som un-

derlag för investeringsbesluten. Orsakerna till den låga frekvensen av preciserade räntabilitetskalkyler bör diskuterats.

Enligt enkätsvaren finns det i många fall mycket goda skäl för att lönsamhetskalkyler inte kan eller behöver göras. Det kan vara fråga om olika slag av socialt betingade investeringar för vilka en räntabilitetskalkyl ter sig orimlig. Eller det kan vara fråga om investeringar för tillverkning av helt nya produkter, för vilka marknadsbetingelserna — avsättning och priser — är alldeles obestämbara och kalkylunderlaget därmed så osäkert att all precisering ter sig orimlig. Man möter också mentaliteten investera eller dö. Företaget måste göra investeringar i ny teknik eller nya varor annars står existensen på spel i en hård konkurrens med andra företag och i så fall ter sig en mera preciserad räntabilitetskalkyl som ganska överflödig. Ibland har vi mött fall där investeringarna är så självklart räntabla att kalkyler av detta skäl ter sig helt onödiga.

Vid en undersökning av föreliggande räntabilitetsförväntningar och räntabilitetskrav vid nyinvestering inom det enskilda näringslivet måste man allmänt sett hålla i minnet, att det vid stora investeringsprogram i nya produkter, ny teknik och nya marknader ofta är fråga om riskfyllda äventyr, där företagarens intuition och näsa för nyheter spelar avgörande roll. Räntabilitetskalkylen blir då helt sekundär — ibland kanske bara ett övertalningsinstrument gentemot fantasilösa styrelseledamöter. Den store engelske nationalekonomen Keynes, som

bl. a. konstruerat en teori för investeringsgränseffektivitet men ändå hade öppet sinne för det subjektiva och äventyrliga i investeringsbeslutet, har sagt: "If human nature felt no temptation to take a chance, no satisfaction in constructing a factory or a farm, there might not be much investment merely as a result of cold calculation".

Med alla dessa reservationer vill jag dock ändå hävda att vårt intervjuande bland industriföretagen gett resultat som är av stort intresse för att belysa de problem jag tagit upp. Ett resultat av våra intervjuer synes bli att det föreligger en förvånande stor spridning i räntabilitetskrav och -förväntningar för olika slag av investeringsprojekt och olika företag. Det är enligt 100-talet företagna intervjuer fråga om ett avstånd mellan lägst 4 % och högst 70 % internränta med någon sorts genomsnitt av kanske 20 % (räknat före skatt).

Det är givet att det finns enorma svårigheter när man vill jämföra räntabilitetsförväntningar mellan olika företag och olika investeringsprojekt. Det är inte bara fråga om olika kalkylmetoder utan svårigheten ligger framförallt i de olika förutsättningar för kalkylerna som impliceras. Man kan inte utan vidare översätta en pay-offberäkning till en internräntekalkyl bl. a. på grund av obestämbara föreställningar om framtidens ovisshet både vad gäller avkastning och ekonomisk livslängd. Företagsledningens subjektiva bedömanden måste få stor plats och de kan inte fångas in i enkla kalkylformler. Varierande konjunktur- och likviditetsförhållanden kan vara förklaring till skillnader i ränta-

bilitetskrav inom olika industribranscher.

Jag vill särskilt framhålla en viktig förutsättning för lönsamhetskalkylen, nämligen bedömningarna av den framtida pris- och löneutvecklingen. Ofta är premisserna i dessa hänseenden oredovisade, men ibland framkommer intressanta olikheter i förutsättningarna: inom en del av de intervjuade företagen utgår man vid lönsamhetsbedömningen från dagens priser och löner, inom andra räknar man med stabila bruttovinstmarginaler och ibland förekommer det att man förutser att lönerna liksom tidigare skall fortsätta att stiga i förhållande till företagets försäljningspriser och låter denna prognos inverka på lönsamhetsbedömningen vid en investering. Resultaten av räntabilitetskalkylerna måste givetvis bli mycket olika beroende på vilka av dessa förutsättningar som väljs.

Interdependensproblem

En mycket stor roll måste tillmätas interdependensen mellan investeringsprojekten. Varje investeringsprojekt bygger på att det finns ett visst mått av outnyttjad kapacitet på olika punkter inom företaget och inom samhällsekonomin i övrigt — respektive att det sker tillräckligt med investeringar på dessa andra områden. Härav följer att räntabilitetsföreställningarna måste vara betingade av dessa förhållanden, dvs. det måste egentligen rada en komplicerad interdependens mellan räntabilitetsmöjligheter och

därmed också sannolikt räntabilitetsförväntningar i fråga om olika investeringar inom ett företag liksom också i fråga om investeringar inom olika områden av näringslivet.

Av särskilt intresse är interdependensen mellan investeringsutgifter inom det privata näringslivet och det offentliga investeringar i kommunikationer, elektrisk kraft, bostäder m. m. Jag kan som exempel ta en investeringskalkyl för ett mycket kraftkrävande industriföretag som vi intervjuat. Kalkylen för en planerad investering för produktionsökning visade på god räntabilitet under förutsättning att tillgången på kraft blev tillräcklig och kunde fås till konstant pris. Skulle däremot företaget i egen regi ha behövt utföra investeringen för att täcka sina ökade kraftbehov, så skulle räntabilitetskalkylen ha försämrats så mycket att projektet inte hade tett sig lönsamt.

Nationalinkomststatistiken visar att den allmänna sektorns investeringsutgifter (inkl. bostäder och kraft) utgör inte mindre än bortåt 60 % av samhällets totala investeringar samtidigt som den allmänna sektorn endast bidrager med 20 % av nationalinkomsten. För det enskilda näringslivet är motsvarande tal 40 % respektive 80 %. Det kan med ledning av dessa siffror tyckas att mycket skulle vara att vinna ur produktionssynpunkt, om investeringsinriktningen försköts i riktning mot större utrymme för det enskilda näringslivets investeringar. Detta är emellertid på grund av interdependensen mellan olika slag av investering inte alls självklart.

I förbigående vill jag för säkerhets

skull nämna, att det uppenbarligen finns en hel rad orsaker till denna drastiska skillnad i "lönsamhet" mellan det enskildas och det offentliga investeringar. De allmänna investeringarna har en mycket långsiktig karaktär, vartill kommer att resultaten till en del inte omsätts i pengar (t. ex. vägar, skolor, sjukhus). Vad jag framför allt vill framhålla är att hög räntabilitet för det enskilda näringslivets investeringsutgifter i själva verket förutsätter en tillräcklig volym av ur privatekonomisk synpunkt icke räntabla investeringar inom den allmänna sektorns olika delar.

Det kan sålunda inom rimliga marginaler hävdas att man inom det privata näringslivet snarast borde vara tacksam för att det offentliga tar hand om en så stor del av de kostsamma, långsiktiga och lågräntabla investeringar som måste utföras för att långsiktig balans skall säkerställas för samhällets allmänna ekonomiska utveckling.

Preliminära slutsatser — med sikte på den ekonomiska politiken

Mina slutsatser beträffande kapitalbildningens roll för framåtskridandet kommer tydligen inte att kunna ges i enkla preciserade svar. Min uppgift är att redovisa en komplicerad bild av sammanhangen på ett så enkelt vis som möjligt med ledning av de slags överväganden jag här antytt.

En slutsats bör bli att inkomststatistik över kapitalets avkastning ex post sannolikt väsentligt underskattar kapitalets och investeringarnas roll för

ekonomisk utveckling. Detta kan nog också i viss mån gälla de enskilda företagens räntabilitetskalkyler, när dessa bygger på t. ex. förväntade lägre priser, högre löner, given bruttovinstmarginal eller försiktigt räknad ekonomisk livslängd.

Kapitalbildningen medför en inkomstomfördelning till förmån för löntagare och konsumenter med resultatet att den produktivitetstegring som framkommit tack vare nytillskott av kapital till stor del kommer dessa grupper till godo. Kapitalbildningen medför sålunda inte bara produktionsökning utan också effekter på inkomstfördelningen.

Tillräknas nu dessa överförda delar av produktivitetstegringen i en kausalanalys i stället kapitalinsatsen, skulle resultatet bli en potentiell kapitalavkastning som vore väsentligt högre än den som framkommer i ex post-kalkylerna. Kapitalets höga potentiella produktivitet och motsvarande knapphet som skulle framgå ur en sådan analys förutsätter emellertid en snabb teknisk utveckling, tillräcklig tillgång på ingenjörer och utbildad arbetskraft. Utan dessa betingelser skulle avkastningen på kapitaltillskotten snart sjunka mot noll.

I diskussionsprovocerande syfte vill jag till slut hävda följande otillräckligt underbyggda slutsatser:

- 1) att det kalkyleras för litet inom näringslivet,
- 2) att spridningen i fråga om räntabilitetskrav och räntabilitetsförväntningar mellan investeringsprojekt, företag och näringsgrenar är alltför stor, även om interdepen-

dens och andra omständigheter beaktas,

- 3) att det uppstår systematiska felkalkyler, eftersom pris- och lönebildningen som underlag för kalkylerandet fungerar ganska illa, samtidigt som vårt skattesystem ger irrationella premisser ur samhällsekonomisk synpunkt,
- 4) att kapitalet eller sparandet är för orörligt både mellan företag och näringsgrenar, och slutligen också
- 5) att tillgången på sparande inom näringslivet är för liten med hänsyn till kapitalets höga potentiella produktivitet. Det föreligger en alltför stor skillnad mellan vad spararen på marginalen efter skatt får i avkastning och vad motsvarande investering ger i produktionstillskott.

I den mån dessa synpunkter kan visas vara signifikativa, kan det hävdas att kapitalet och det löpande sparandet fördelas på ett sätt som avviker starkt från optimum ur samhällsekonomisk synpunkt. Totala produktionen skulle kunna ökas, om sparandet i större utsträckning och snabbare än som för närvarande är fallet fördelas med hänsyn till föreliggande bästa räntabilitets- och produktivitetsmöjligheter, via mera effektivt fungerande kredit- och kapitalmarknader. En förutsättning skulle då också vara att räntabilitetskriterierna sanerades genom en mindre snedvriden prisbildning och ett mera konformt skattesystem.

Vi får emellertid akta oss för att i alltför hög grad förenkla och rationalisera kapitalbildningsproblemet och att ge skenlösningar genom att refe-

rera till perfekta marknadsmekanismer. Kredit- och kapitalmarknaden kan aldrig bli så enkel som marknader för ull eller tackjärn. En väsentlig del av nysparandet går till investeringar som är unika och har karaktären av stora äventyr. Risker och chanser måste uppfattas subjektivt — det gäller att satsa på en idé och på en man som kan göra något av den. Kapitaltillgång är ofta en nödvändig betingelse, inte minst s. k. riskvilligt kapital och det är också viktigt att denna förmedlas via en tillräckligt decentraliserad kreditmarknad. Men räntabilitetskalkyler blir i sådana investeringsfall som närmar sig stora äventyr helt sekundära företeelser, ofta bara friserade övertalningsinstrument. Synpunkter av detta slag utesluter dock inte att en stor del av kapitalbildningen är av mera vardagligt slag med approximativt mät-

bara resultat vad avser avkastning och produktivitet.

På grundval av föreliggande produktions- och kapitalvärdestatistik, intervjuresultat m. m. synes det vara möjligt att belysa och konkretisera uppfattningen att det knappa sparandet inom den svenska ekonomin kunde fördelas bättre ur produktivitets-synpunkt på olika näringsgrenar, företag och investeringsobjekt. Och mot denna bakgrund i fråga om kapitalbildningens betydelse för den ekonomiska utvecklingen kan man sedan diskutera i vad mån högre samhälls-ekonomisk produktivitet kunde nås — om det fanns mera av kalkyler, om underlaget för dessa var riktigare ur olika synpunkter, om kapitalet var rörligare och kreditmarknaden fungerade med ett mindre mått av regleringar.

Investeringar, produktivitet och räntabilitet – företagsekonomiska aspekter

av Bert Lindström

Konferensledningen har gett mig i uppdrag att söka föra ned diskussionen på ett lägre plan. Efter att ha lyssnat till de hittills hållna föredragen, som i alla avseenden legat på ett mycket högt plan, hyser jag inga farhågor för att inte i detta hänseende kunna uppfylla konferensledningens önskemål. Erik Lundberg angav att han skulle föra oss upp på en kulle, som visade sig vara av anseeliga dimensioner. Jag skall hålla mig vid kullens fot och där "trampa runt" ett tag i snarskogen.

Min uppgift är att belysa produktivitets- och räntabilitetsproblemen i samband med investeringar, sedda ur *ett företags* synpunkt. Mitt uppdrag är inte i första hand att bemöta det material eller de hypoteser Lundberg framlagt. I mitt anförande skall jag främst ge exempel och dra upp problemställningar för de följande gruppdiskussionerna.

Jag kommer att börja med att ge exempel på hur investerings- och räntabilitetskalkyler göres upp inom företagen. Därefter kommer jag att gå in på de problem en företagsledning ställs inför, när den med hjälp av räntabilitetskalkyler söker göra avvägningar mellan olika typer av investeringar. Jag kommer till slut att också söka belysa vad Lundberg kallar interdependensen mellan olika investeringar inom

ett företag och något kommentera Lundbergs framlagda utredningsresultat, som visar mycket olika räntabilitetskrav för olika typer av investeringar och för olika företag.

Hur utarbetas investerings- och räntabilitetskalkyler och hur användes de?

Jag gör en grundläggande skillnad mellan å ena sidan långsiktiga expansionsinvesteringar och andra nyinvesteringar, som syftar till en väsentlig utökning eller omläggning av rörelsen eller del av denna, samt å andra sidan rationaliseringsinvesteringar.

För att kunna göra en lönsamhetsbedömning vid expansionsinvesteringar och andra större nyinvesteringsprojekt erfordras uppgifter både om framtida inbetalningar och framtida utbetalningar.

Bedömningen av de framtida inbetalningarna, vilken måste baseras på marknads- och prisbedömningar, är ofta den svåraste delen av prognoseringen.

Bedömningen av de framtida utbetalningarna innefattar både investeringsutgifterna och de löpande utgifterna. Investeringsutgifterna avser inte endast byggnader och maskiner utan även utgifter för forskning och ut-

veckling, organisation, utbildning etc. Sådana immateriella investeringar ingår ofta som en nödvändig del i de större investeringsprojekten.

I fråga om de löpande utgifterna bör en bedömning göras av kostnadsutvecklingen ställd i relation till prisutvecklingen på de färdiga produkterna. Det gäller även att bedöma hur t. ex. lönekostnaderna kommer att utvecklas i förhållande till kostnaderna för kapital, råvaror och förrådsmaterial etc.

Huvudvikten i prognoseringen kommer att ligga på olika områden allt efter investeringens karaktär. I vissa fall är försäljningsprognoseringen viktigast och mest omfattande, i andra fall bedömningen av produktutvecklingen, maskintekniken etc.

En bedömning göres således av utbetalningarna liksom inbetalningarna under en följd av år. Lönsamhetskalkylen måste också innebära en bedömning av investeringens ekonomiska livslängd.

En jämförelse mellan inbetalningarna och utbetalningarna ger en bild av investeringens bedömda räntabilitet. Det finns flera olika metoder att göra denna jämförelse på och dessa kommer jag senare att behandla.

När man utarbetar räntabilitetskalkyler för planerade investeringar och sedan använder sig av dessa måste man hålla i minnet, att den framkomna räntabilitetssiffran icke blir tillförlitligare än det underlag och de förutsättningar kalkylen bygger på.

För att ta ställning till investeringsprojekt av expansionskaraktär anser jag det icke tillräckligt att som underlag ha en bedömd gynnsam efterfrågeutveckling liksom goda aktuella

vinstförhållanden för berörda produkter. Avgörande bör vara företagets *konkurrensfördelar* och *konkurrensnackdelar* gentemot nuvarande och framtida konkurrenter. Det egna projektet bör uppvisa fördelar i olika hänseenden, t. ex. vad gäller lokalisering, skicklig arbetarestam, kraftkostnader, försäljningsorganisation etc. Det är ofta omöjligt att förutse hur snabbt konkurrenterna kommer att öka sin kapacitet. Kommer den egna branschen att kännetecknas av överkapacitet gäller det att vara konkurrenskraftig.

Hittills har jag talat om större expansions- och andra nyinvesteringsprojekt, som kräver omfattande utredningar. Vilka utredningar som göres och hur omfattande de blir varierar naturligen för de olika projekten. I industriföretag liksom i handelsföretag finns det dessutom alltid olika mindre — eller större — investeringsprojekt, som mer eller mindre renodlat syftar till en *rationalisering*. Man frigör arbetskraft eller material med hjälp av insatt kapital i form av t. ex. maskinanskaffning.

För tydlighetens skull gör jag en mycket klar atskillnad mellan de större expansions- och nyinvesteringsprojekten och de mera renodlade rationaliseringsinvesteringarna, även om i praktiken en sådan klar gräns ofta ej går att dra.

De svåra bedömningarna av de framtida inbetalningarna faller oftast bort vid rationaliseringsinvesteringar. Som regel är frågeställningen begränsad till att söka prognosera utbetalningarna om den aktuella investeringen skulle verkställas i jämförelse med om sa ej skulle bli fallet.

Uppgörande av investeringsplan

I ett företag finns alltid en mängd olika investeringsönskemål. Förslag framkommer ständigt om nya expansions- och rationaliseringsinvesteringar. En företagsledning har härvid att ta ställning till:

- 1:o Hur mycket är den beredd att investera under det närmaste året eller de närmaste åren — investeringsramen?
- 2:o Hur skall avvägningen inom denna ram göras mellan de olika önskemålen, så att de ur företagets synpunkt mest önskvärda investeringsprojekten blir utvalda?

Som regel är det så — och bör också vara så — att summerar man inom ett företag samtliga investeringsönskemål, erhåller man ett mycket större belopp än som motsvaras av de medel som företaget har tillgängliga för investeringar.

Det kapital företaget har tillgängligt för investeringar blir naturligtvis beroende på företagets vinstförhållanden, dess självfinansieringsmöjligheter, tillgång på uppsparade egna likvida medel liksom dess möjligheter att uppta lån. Investeringsramen blir också beroende på företagets finansieringspolitik; i vilken utsträckning är man villig till extern upplaning, vill man begränsa sig till självfinansiering?

Oberoende av vilken finansieringspolitik företaget tillämpar måste det vara att rekommendera, att företagsledningen söker göra klart för sig investeringsutrymmet det närmaste året och helst under ett antal år framöver. Detta är särskilt nödvändigt med hän-

syn till bristen på långsiktigt kapital inom vårt land.

Vi tänker oss, att företagsledningen i ett industriföretag med en årsomsättning av 100 milj. kronor bedömer sig ha utrymme för investeringar under de närmaste åren på 10 milj. kronor om året. Samtidigt föreligger lönsamma investeringsprojekt till ett sammanlagt belopp av 20 milj. kronor. Företagsledningens uppgift i detta företag blir därvid att göra ett urval bland investeringsprojekten, så att utbetalningarna för investeringarna anpassas till investeringsramen.

Det är inte bara företag inom det enskilda näringslivet som ständigt står inför problemet att skära ned investeringsönskemål på grund av brist på pengar. Detsamma gäller både stat och kommun.

Det är önskvärt att avvägningen mellan de olika investeringsönskemålen göres efter så rationella grunder som möjligt. Inom näringslivet är det naturligt, att man söker jämföra de olika investeringsprojektens räntabilitet för företaget.

Olika kalkylmetoder

Nu finns det, som jag redan nämnt, många olika metoder att räkna fram räntabiliteten på. De vanligaste kalkylmetoderna finns bl. a. behandlade i en artikel av ekon. lic. Sven Erik Johansson: *Skatternas roll i investeringskalkyler*. Affärsekonomi nr 18 1957. Inte minst mot bakgrund av vad Lundberg här anfört om hur varierande kalkyleringsmetoder som användes inom näringslivet, är det betydelse-

fullt att vi på detta område får en klar, vedertagen terminologi. De exempel jag lämnar i det följande ger den terminologi, som tillämpas vid Handels-högskolan i Stockholm.

Ofta gör man investeringskalkyler under mycket förenklade förutsättningar, som kan gälla för mindre rationaliseringsinvesteringar. I praktiken kompliceras, särskilt i fråga om expansionsinvesteringar, räntabilitetskalkylerna av att det kanske tar flera år att färdigställa investeringen, att igångsättningskostnader uppstår, att det ofta tar avsevärd tid innan anläggningen är upptrimmad, etc. Den framräknade räntabilitetssiffran (internräntan) kan i hög grad påverkas av sådana förhållanden, vilket belyses av uppställningen på s. 59. Denna visar dessutom att olika räntabilitetssiffror lätt erhålles från olika företag även för samma typ av investering.

Skillnad i räntabilitetskrav för olika typer av investeringar

Det är inte endast olikheter i premisser och sätt att räkna fram räntabiliteten som leder till att inom ett företag olika räntabilitetssiffror framkommer för olika typer av investeringar. Flera andra faktorer gör, att företagsledningarna kräver olika hög avkastning på investerat kapital för olika typer av investeringar.

Intervjuar man representanter för olika företag om vilka räntabilitetskrav dessa ställer för olika typer av investeringar, får man fram stora olikheter, vilka jag som komplettering till

Lundbergs material skall illustrera. De nedan lämnade siffrorna avser räntabilitetskraven *före skatt*.

1 *Investeringar i skogsvård*

Enligt gällande tillämpningsföreskrifter till skogsvårdslagstiftningen, är företagen skyldiga att vidtaga produktionsåtgärder ned till en gräns, som ger 3 % avkastning på nedlagt kapital. Här är således räntabilitetskravet fastlagt av statsmakterna. Detta räntabilitetskrav tvingar även skogsföretagen att bedriva sitt skogsbruk med mycket lang omloppstid.

2 *Investeringar i kraftverk*

Vattenfallsstyrelsens taxepolitik blir i stort sett avgörande för krafttaxorna. När enskilda företag investerar i kraftverk eller köper kraft från Vattenfallsstyrelsen, får de räkna med att det kapital som lägges i kraftverket förräntar sig med 7—8 % före skatt. Vattenfallsstyrelsens taxepolitik har tidigare varit inriktad på att hålla låga krafttaxor.

3 *Placeringsaktier*

Inköp av placeringsaktier utgör alternativ till investeringar inom den egna rörelsen. De börsnoterade aktierna ger i dag en effektiv avkastning på $2\frac{1}{2}$ —6 %. Eftersom aktieutdelningar i andra svenska bolag inte dubbelbeskattas, motsvarar detta en beskattningsbar inkomst av 6—14 % på de pengar företaget investerar i börsnoterade aktier.

4 *Långsiktiga industriinvesteringar*

Räntabilitetskraven för denna typ av investeringar blir naturligtvis varierande. Ett mått på de aktuella räntabilitetskraven erhåller man emellertid,

*Exempel på hur byggnadstid, igångkörningskostnader etc.
påverkar en investerings räntabilitet*

	alt. 1	alt. 2
Investeringsbelopp	10 milj. kr	10 milj. kr
Bruttovinst per år	2 " "	3 " "
(utan hänsyn till igångsättningskostnader o.dyl.)		
Investerings ekonomiska livslängd	10 år	10 år

Internränta (före skatt):

a) Tages ingen hänsyn till byggnads- och igångkörningstid, trimning av maskineri och personal etc. och antas hela investeringsbeloppet utbetalas i början av första året blir internräntan	15 %	28 %
b) Förutsättes investeringen medföra igångsättningskostnader och det egentliga trimningsarbetet inte vara slutfört förrän 3 år efter att nyanläggningen tagits i bruk med årliga inbetalningar (bruttovinster) i enlighet med nedanstående uppställning sjunker internräntan till	9 %	17 %
c) Förutsättes samtidigt en treårig byggnadstid med utbetalningar enligt samma uppställning sjunker investerings räntabilitet ytterligare till	8 %	15 %
Om investerings ekonomiska livslängd beräknas bli 15 år i stället för ovan förutsatta 10 år ökar internräntan med samma förutsättningar i övrigt som enligt c) ovan till	12 %	18 %

Förutsättningar betr. utbetalningar (vid punkt c ovan) och inbetalningar (vid punkt b—c ovan)

År	Utbetalningar (investeringsbelopp)	Inbetalningar (bruttovinster)	
			alt. 1 alt. 2
—3	2		
—2	4		
—1	4 10		
1		0,4	0,6
2		0,8	1,2
3		1,6	2,4
4		2,0	3,0
5—10 resp. 15		2,0	3,0

om man tar företagens kostnader i dag för en nyemission. Sådana nyemissioner syftar ofta just till att skaffa kapital för ett expansionsprogram eller andra långsiktiga investeringar.

Ett relativt aktuellt exempel på en nyemission erbjuder Sandvikens Jernverks Aktiebolag, som gjort en nyemission på 20 milj. kronor till en kurs av 120 %. Orsaken angavs i första hand vara önskemålet att skaffa pengar för en utvidgning av Coromantfabriken. Om vi förutsätter oförändrad utdelning av 8 % på det nominella värdet innebär detta, att Sandviken bör ha räknat med en kostnad för det nyanskaffade kapitalet på drygt 15 % före skatt när hänsyn tas till både skatt och utdelning.

5 Rationaliseringsinvesteringar

Det flertal företagsrepresentanter jag intervjuat kräver som regel minst 20 % avkastning före skatt på de pengar man inom dessa företag är beredd att lägga ned på sådana korta rationaliseringsinvesteringar. Dessa syftar ofta till att eliminera trånga sektorer. Lundbergs utredning visar även att räntabilitetskraven för denna typ av investeringar inte sällan ligger över 30 %.

6 Immateriella investeringar i forskning och utveckling, organisation, utbildning etc.

För denna typ av investeringar är det mycket svårt — oftast omöjligt — att få fram ett tillförlitligt underlag för en räntabilitetsberäkning.

7 Investeringar i omsättningskapital i form av lager och fordringar

Inom många branscher har företagen betydande kapital bundna i sin lagerhållning. Om företagen har sådan brist på kapital, att marginalräntabiliteten vid rationaliseringsinvesteringar är så hög som 30 %, blir ju alternativvärdet av pengar, som kan frigöras genom minskning av lagerhållningen också 30 %, bortsett från skatteeffekten och skillnader i risktagande. Samtidigt måste vi som nämnts räkna med stor brist inom näringslivet på långsiktigt kapital för investeringsverksamheten.

Med rådande kapitalbrist och hög marginalräntabilitet på investeringar är det av väsentlig betydelse, att det i företaget arbetande kapitalet kommer till bästa möjliga användning och får en hög avkastning. Min fråga är, om inte företagen i många fall har fastställt alltför höga normallager respektive i alltför liten utsträckning standardiserat sin förrådshållning. Jag vill också ställa frågan, om man inte i många företag tar alltför små risker beträffande lagerhållningen.

Vi har inom många branscher kommit in i ett läge, som kännetecknas av avsättningssvårigheter och ej fullt utnyttjad kapacitet liksom av kortare leveranstider hos leverantörerna, vilket påverkar behovet av lagerhållning hos köparna. Över huvud taget tror jag det är nyttigt, att man i högre grad än hittills diskuterar kalkylerade risker inom företagen och ställer dessa kalkylerade risker gentemot de vinstchanser som erbjudes. Detta gäller inte bara lagerhållningen utan även bl. a. reparationerna. Tas inte också på detta område alltför få kalkylerade

risker i dagens läge? Jag tror, att man på många håll kan frigöra betydande medel genom att verkligen penetrera sina lagerhållningsproblem och hårt driva sitt standardiseringsarbete.

8 *Investering i en likviditetsberedskap*

Det är troligt, att en investering i en god eller acceptabel likviditetsberedskap kan vara en högräntabel investering för ett företag. Man kan också vända på frågan och säga, att avsaknad av en likviditetsberedskap kan vara utomordentligt kostsam för företaget. Vad kostar det icke om ett företag i avsaknad av tillräckligt mycket likvida medel eller »lånekapacitet» icke kan slutföra ett påbörjat investeringsprogram eller blir förhindrat att utnyttja ett exceptionellt gynnsamt marknadsläge för företagets produkter.

Räntabiliteten efter skatt

De ovan angivna siffrorna har avsett räntabilitet före skatt. Räntabiliteten efter skatt kan uppvisa än större skillnad mellan å ena sidan investeringar i maskiner för att friställa arbetskraft och å andra sidan investeringar i kraftverk eller sådana industriinvesteringar som till stor del består av byggnader. Maskiner får ju skrivas av på fem år, medan de pengar som lägges ned i byggnader är helt friställda genom avskrivningar först efter 25—50 år. Den skattemässigt tillåtna avskrivningstiden är således 5—10 gånger längre för byggnader än för maskiner. Är för de ovan angivna typerna av

investeringar skillnaden i ekonomisk livslängd mindre än i fråga om den skattemässigt tillåtna avskrivningstiden — vilket ofta synes vara fallet — blir skillnaden i räntabilitet efter skatt större än före skatt. Detta förhållande leder ibland även till oekonomiskt handlande ur samhällsekonomisk synpunkt.

Varför är skillnaderna i räntabilitetskrav så stora?

Här skall endast nämnas ett par viktiga orsaker till de stora olikheterna i företagens räntabilitetskrav:

1 *Penningvärdefaktorn*

Befaras fortsatt fallande penningvärde, blir man benägen att acceptera en lägre avkastning på sådant realkapital, vars värde följer penningvärdeutvecklingen. Investeringar i kraftverk liksom i skog anses utgöra sådant realkapital. Hur penningvärdefaktorn påverkar bedömningen av räntabilitetskraven framgår ju av den effektiva avkastningen på de börsnoterade företagen, där skogsindustrin och andra realkapitalbetonade företag ger en effektiv avkastning på börsvärden på 2,5—4 %, medan nivån för textil- och verkstadsföretag, banker etc. ligger mellan 4,5 och 6 %.

2 *Risikfaktorn*

Ett kraftverk har ju mycket lång livslängd samtidigt som risken för ett på lång sikt försämrat resultat för ett i dag anlagt kraftverk synes vara liten

även med hänsynstagande till den framtida konkurrensen från atomkraften. I fråga om kraftverk nöjer man sig därför ofta med relativt låg avkastning på investerat kapital, även om hänsyn tas till penningvärdefaktorn.

3 Finansieringsformen

Kraftverksindustrin har hittills varit prioriterad i fråga om möjligheter att uppta långa lån. Detta tar sig också uttryck i räntabilitetskraven på investeringar i kraftverk. Kan man låna hälften av kapitalbehovet till 5 %, vilket tidigare har varit fallet, kan man acceptera en avkastning på t. ex. 8 % på hela det i kraftverket investerade kapitalet, även om man begär 11 % före skatt på det egna kapital som sättes in.

Investeringarnas interdependens

Lat oss nu återgå till vårt företag, som hade investeringsprojekt uppgående till ett sammanlagt belopp av 20 milj. kronor per år, vilket skulle skäras ned att motsvara investeringsramen av 10 milj. kronor. Vi antar att företaget är ett bruksföretag och att bland investeringsprojekten finns exempel på de olika typer av investeringar som ovan berörts. Vi förutsätter också, att räntabilitetskalkylerna visar samma siffror som här angetts, men att företagsledningen sedan tagit hänsyn till skatteeffekten, penningvärdefaktorn och finansieringsmöjligheterna. Skillnaderna i räntabilitetssiffrorna är emellertid fortfarande mycket stora för olika typer av investeringar. Hur bör av-

vägningen göras? Hur mycket av de 10 milj. kronorna bör anslås för investeringar i skog, kraftverk, långsiktiga industriinvesteringar resp. rationaliseringar etc.? Bör företagsledningen i första hand välja sådana investeringar som uppvisar de högsta räntabilitetssiffrorna, dvs. rationaliseringsinvesteringarna?

Vi kommer härmed in på investeringarnas interdependens, dvs. investeringarnas ömsesidiga beroende av varandra. Lundberg har berört dessa problem ur i första hand samhällelig synpunkt, t. ex. investeringar i kraftverk och bostäder contra industriella investeringar i fabriksanläggningar. Inom ett företag finns motsvarande problem. Detta kan exemplifieras från de skogsindustriella företag, där investeringarna i skogsvård kan innebära ökade virkesuttag på sikt. Härigenom får företagen möjlighet att öka sin industriella kapacitet. En investering i skogsvård kan därigenom ge ökad vinst inte bara i form av ökade virkesuttag utan även i form av ökade industrivinster till följd av en större industriell produktion. Ett företags investeringar i kraftverk för att säkra sin krafttillgång kan också vara en förutsättning för ökad industriell kapacitet.

Särskilt i större välkonsoliderade företag, som ofta arbetar med fleråriga investeringsplaner, synes investeringsverksamheten alltmer inriktas på långsiktiga projekt, även om företaget har många högräntabla rationaliseringsinvesteringar. En naturlig målsättning för företagsledningarna i sådana företag synes vara, att företaget skall hålla sin ställning på marknaden och helst successivt förbättra denna, samtidigt

som högsta möjliga lönsamhet på lång sikt eftersträvas. Med en sådan målsättning gäller det att styra investeringsverksamheten, så att företagets olika delar utvecklas i harmoni med varandra på sådana områden, där såväl efterfrågeutvecklingen som konkurrensförutsättningarna är gynnsamma.

Räntabilitetskalkylernas resultat för de enskilda investeringsprojekten är väsentliga för företagsledningarnas ställningstaganden, men avgörande för vilka investeringsprojekt man väljer blir antagligen i större utsträckning än man vanligen tror, att investeringsverksamheten drives i överensstämmelse med företagets målsättning och inriktning i stort.

Räntabilitetssiffrorna kan också vara ofullständiga och missvisande på så sätt, att den *nedgång i vinsterna* som skulle uppkomma, om företagsledningen inte vidtog långsiktiga investeringar i tillräcklig omfattning (t. ex. inte övergick till tillverkning av nya, förbättrade produkter eller anpassade sin industriella struktur till ändrade industriella förutsättningar), ofta ej kan komma till uttryck i en räntabilitetskalkyl på grund av svårigheterna att förutse marknadsutvecklingen och den tekniska utvecklingen.

Om ett företag "betar av" alla högräntabla rationaliseringsinvesteringar och häller tillbaka de stora expansions- och reinvesteringarna, kan detta få till konsekvens, att företagets totala lönsamhet minskar i jämförelse med om företaget skulle ha satsat på långsiktiga investeringar. Det kan vara förenat med stora risker att plöttra bort de medel man har tillgängliga för in-

vesteringar på en mängd små rationaliseringsinvesteringar.

Å andra sidan får ett företag naturligtvis inte överbetona expansionsinvesteringarna. Om ett företag inom en bransch ökar sin kapacitet för snabbt i förhållande till konsumtionsutvecklingen, kan en besvärande överkapacitet uppkomma inom branschen. Detta i sin tur kan medföra, att företagsledningen inte uppnår den räntabilitet på investeringen, som den kalkylerat med. En företagsledning i större företag ställes därför ofta inför utomordentligt svåra avvägningsproblem vid ställningstagande till hur pengarna på bästa sätt skall fördelas på olika investeringsändamål.

Jag vill än en gång betona, att räntabilitetskalkyler endast är ett i detta sammanhang ofullständigt hjälpmedel för företagsledningen vid ställningstagande till olika investeringsprojekt.

Svårigheter att jämföra olika räntabilitetskalkyler

Lundberg har funnit, att spridningen i fråga om räntabilitetskrav och räntabilitetsförväntningar mellan olika projekt, företag och näringsgrenar är alldeles för stor. Han angav också, att han var besviken över näringslivets sätt att kalkylera sina investeringar.

Själv är jag inte så förvanad över att det framkommit stora skillnader i företagens räntabilitetskrav. Jag tror, att det alltid kommer att vara svårt att jämföra räntabilitetskalkyler både inom ett företag för olika typer av investeringar och mellan olika fö-

retag och näringsgrenar för samma typ av investering.

Hur varierande räntabilitetskraven är för olika typer av investeringar har jag tidigare berört. Göres jämförelser mellan olika företag och näringsgrenar blir svårigheterna än större. Det är många faktorer som bidrar till detta, bl. a.:

1 *Företagets karaktär* — Storföretag tvingas ofta göra mera grundinvesteringar än mindre företag, t. ex. för att trygga sin kraftförsörjning.

2 *Företagets utvecklingsfas* — Ett företag kan under en period vara tvingat att genomföra ett stort expansionsprogram, vilket kanske inte som helhet uppvisar så stor räntabilitet som de kompletteringsinvesteringar ett annat företag uppvisar, som nyss slutfört ett expansionsprogram.

3 *Företagets likvida ställning och tillgång på kapital* — Lundbergs utredning visar, att företag med bättre likvid ställning har lägre räntabilitetskrav. Räntabilitetskraven varierar även under olika tidsperioder beroende på statsmakternas kreditpolitik, gällande räntenivå etc.

4 *Kalkyleringsmetoder* — Olika företag använder sig ofta av olika kalkyleringsmetoder, samtidigt som terminologin är oklar på detta område.

5 *Premisserna i kalkylerna* — Företagen arbetar ofta med olika förutsättningar för sina kalkyler. Bortsett från reella skillnader skiftar uppfattningarna starkt mellan företagen, t. ex. om hur mycket en arbetare kostar fö-

retaget per år inklusive alla indirekta kostnader, hur lång den ekonomiska livslängden är för en viss maskin etc.

6 *Skicklighet och erfarenhet i fråga om kalkylering* — Ett storföretag, vars tekniker och ekonomer har erfarenhet från många tidigare jämförbara investeringar, bör nog som regel kunna göra säkrare investeringskalkyler än vad som gäller vid ett mindre företag som ger sig in på ett nytt och för detta företag stort projekt utan större erfarenhetsunderlag.

Jag skulle kunna rada upp flera orsaker, varför man får fram så olika räntabilitetssiffror både mellan olika företag och inom ett företag för olika projekt. Vad jag här har anfört får emellertid räcka för att belysa hur vanskligt det är att jämföra olika företags räntabilitetskalkyler. Samtidigt vill jag understryka att mycket kan och bör göras för att förbättra näringslivets investeringskalkylering. Det verkar som om investeringskalkyleringen för närvarande undergår en snabb och glädjande utveckling inom näringslivet. Företagens strävan måste vara att försöka förbättra sina investeringskalkyler och det underlag investeringskalkylerna bygger på.

En investeringskalkyl innebär ju att framtidsbedömningarna systematiseras och konkretiseras. En rätt utförd investeringskalkyl bör kunna vara till hjälp för en företagsledning i dess investeringsöversvägande, bl. a. för att möjliggöra jämförelser mellan olika projekt, även om kalkylen oftast endast kan ge ett ofullständigt material för det slutliga ställningstagandet.

Kapital för expansion

av Erik Dahmén

Vårt problem — hur få pengar till investeringarna

Vad det gäller att diskutera är först och främst företagens men också andra ekonomiska subjekts, möjligheter att disponera pengar för investeringar i så pass stor omfattning som behövs för att på längre sikt möjliggöra en konsumtions- och standardstegring i ungefär den takt vi har haft hittills. Nu kan man kanske tycka att detta inte borde vara något problem, eftersom pengar alltid kan skapas. En tillbakablick på efterkrigstiden visar ju också, att pengar verkligen har blivit skapade i rikligt mått. Vi har haft en våldsam monetär expansion i efterkrigstidens Sverige och vi har genomfört mycket stora investeringar och därmed förverkligat ett stort samhällsekoniskt sparande. Men vi har också varit med om en utpräglad inflation. Detta senare faktum borde förmå folk att inte skryta med att sparandet i Sverige har varit stort under efterkrigstiden och att vi satsat mycket mer på investeringar t. o. m. än under mellankrigstiden. Sådana uttalanden är föga meningsfulla, om man inte samtidigt pekar på hur det har gatt med penningvärdet och i viss mån även med bytesbalansen.

Om vi nu säger, att vi inte i fortsättningen skall föra samma politik, och det utgår jag ifrån att vi gör, måste utgångspunkten för diskussionen vara, att vi inte skall finansiera

investeringarna på samma lättvindiga sätt som hittills. Det betyder, att kapitalmarknaden inte i lika hög grad som hittills får avlastas genom den stora självfinansiering inom näringslivet som under de gångna 25 åren varit möjlig på grund av mycket stora inflationsvinster. Vidare får vi inte späda på kapitalmarknaden med likvida medel direkt och indirekt så snart vi skönjer en tendens till räntestegring. Med denna utgångspunkt tror jag att vi kan konstatera, att kapitalförsörjningen kommer att bli ett stort problem. Det blir inte lätt att skaffa kapital för expansion.

Kapitalmarknaden fungerar dåligt

Till att börja med måste konstateras, att vår kapitalmarknad i dag tekniskt sett fungerar dåligt. Den är också liten, stagnerande och i väsentlig utsträckning isolerad från ett större internationellt sammanhang. Det förhållandet att anledningen till kapitalmarknadens tekniskt daliga funktionssätt är att finna i den tafatta penningpolitiken borde kanske innebära, att den sidan av saken skulle kunna rättas till. I princip borde det i varje fall vara svårare att komma till rätta med knappheten och stagnationen, eftersom denna bottnar i hela det moderna samhällets utvecklingstendens. I praktiken kanske det dock är väl så svårt att ändra den mänskliga

faktorn när det gäller den penningpolitiska tekniken.

På vad sätt fungerar då vår nuvarande kapitalmarknad illa? Och vilka åtgärder bör rekommenderas? Jag skall först försöka besvara den första frågan.

Kapitalmarknaden förmår i dag inte vad den skulle kunna göra för att astadkomma att pengarna strömmar dit, där de kan ge det största bidraget till produktivitetssökning och framåtskridande. Det gäller såväl för Sverige som internationellt. Varför fyller den då inte sin uppgift att kanalisera kapitalströmmarna till de mest produktiva områdena? Orsakerna är många, och jag skall nämna några av de viktigaste.

Ränteregleringen missriktad

Det är faktiskt så, att själva marknadsmekanismen delvis har satts ur spel. Vi har fortfarande en reglering av räntan, som lett till en marknadsmissig brist, dvs. efterfrågeöverskott har uppstått på de delmarknader där räntan reglerats. På de områden man velat favorisera med kapital har räntan satts lägre än den marknadsmässiga jämviktsräntan. Detta är onekligen egendomligt. Om man vill locka kapital till ett särskilt område, borde räntan där hellre sättas litet högre för att dra över pengar just till det området. Nu har man reglerat tvärtom. Vad jag närmast tänker på är naturligtvis ränteregleringen för finansiering av bostadsbyggandet. Förklaringen är, som vi alla vet, att man inte velat se en räntestegrings effekt

på hyrorna slå igenom. Det är dock uppenbart, att detta inte gärna kan vara något rimligt skäl, eftersom det vore möjligt att subventionera på kostnadssidan men med räntans hjälp locka kapitalet dit man vill att det skall gå. Den s. a. s. bakvända ränteregleringen har nu lett till trassel och till att marknadsmekanismen har råkat ur funktion. Den har medfört en rubbad arbetsfördelning inom kreditväsendet och bankerna har tvingats över på den långa marknaden. Dessa verkningar, som alltså är en följd av den förda penningpolitiken, har i sin tur egendomligt nog gett anledning till en särskild statlig kommitté, som skall utreda, om det är några strukturella skevheter i kreditväsendet!

Köbildning för pengar

Vi har också haft en reglering av villkor och turordning för obligationsemissioner och utlåningstak för bankerna beträffande utlåning till andra ändamål än för bostadsbyggande. Detta har lett till en köbildning. Därigenom har kapitaltillförseln blivit mera slumpartad än den skulle ha blivit vid en friare prisbildning i kreditväsendet och utan köordning. Denna köordning på kapitalmarknaden har gjort, att företagen och andra lanesökande inte ställts inför den marknadsmekanism som kan tvinga dem att efter skiftande marknadsförhållanden ompröva sina investeringsbeslut. De som har stått främst i kön har fått sina pengar, var efter de gjort av med dem.

Regleringen av obligationsemissionerna har också lett till en förskjut-

ning av finansieringssättet från obligationer till tio-, femton- eller tjugoråriga reverser, ett finansieringssätt som på intet sätt kan sägas vara rationellt utan innebär ett steg tillbaka i förhållande till den långa utveckling vi haft under industrialismen. Förr hade vi nämligen en stel reversmarknad men vi fick så småningom en obligationsmarknad som ett betydligt elegantare och rationellare instrument.

Grå marknad en av regleringsföljder

Utlåningstaket för bankerna medförde så länge högkonjunkturen varade också en grå marknad. Detta betydde en förskjutning av kreditgivningen från affärsbankerna till försäkringsbolagen på ett sätt som inte kan motiveras av några rationella synpunkter. Kreditgivningen på den grå marknaden har många gånger blivit föga yrkesmässig. Det kan inte ha varit till nytta från synpunkten att kapitalet bör slussas dit där det kan ge mest bidrag till framåtskridandet. Vi har också haft en reglering av försäkringsbolagens placeringar, allt i syfte att pressa kapitalet över till vissa prioriterade områden.

Liksom alla andra länder har vi även haft hinder för kapitalets fria rörelser vid gränserna. Det är klart att även detta i hög grad bidragit till att kapitalet inte strömmat till de mest produktiva områdena. Detta kan få särskilt betänkliga följder, om vi skulle få en friare europeisk marknad.

Oroväckande långsiktstendenser för bostadsmarknaden

Det är ytterligare några konsekvenser jag skulle vilja beröra. Genom strävandena att bl. a. med subventioners hjälp kanalisera kapitalet till vissa områden, främst till bostadsbyggandet, har det uppstått en diskrepans mellan vad folk skulle vilja använda sina pengar till, om det vore en fri prisbildning, och vad de faktiskt kommit att använda dem till. Jag tror att vissa tendenser i dag är oroväckande. I många år har det talats om bostadsbrist. Frågan är om vi inte snart får en annan sorts kris, nämligen en över-skottskris på bostadsområdet. Det kanske kan synas vara djärvt att nämna detta redan i dag, men jag tror det kan bli så, att i den mån man närmar sig en hyresnivå, som svarar mot de faktiska kostnaderna, så kommer folk inte att vilja lägga så mycket pengar på så många bostäder som enligt det bostadspolitiska programmet skall byggas. Man kommer att föredra andra varor i stället, vilket bäddar för en byggnadskris i gammaldags mening. Om detta skulle inträffa, så är det naturligtvis möjligt att statsmakterna kommer att ingripa mycket drastiskt för att snabbt avveckla en dylik byggnadskris. Men då har vi gått ytterligare ett steg på subventionernas och regleringarnas väg.

Stagnerande handel med värdepapper

En annan följd av ingreppen på kapitalmarknaden är en stagnerande handel med värdepapper. Detta är så mycket

värre som även andra faktorer har verkat i samma riktning. Vi har haft en betydande institutionalisering av sparat. Vi har fått dominerande kapitalmarknadsinstitut, där placeringspolitiken och förväntningarna bestäms av ett litet antal människor. Samtidigt har allmänhetens intresse för obligations- och inteckningsmarknaden nästan alldeles försvunnit. Denna strukturförändring på marknaden har inte kunnat undgå att verka hämmande på handeln med värdepapper.

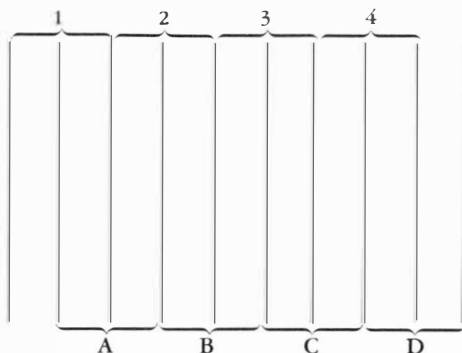
En rad lagar och bestämmelser beträffande exempelvis försäkringsbolagens portföljer gör dessutom att rörligheten där blivit betydligt minskad. Det kan inte handlas med värdepapper på samma sätt som borde vara fallet. Försäkringsbolagen är tvungna att ta en bokförlust, om de skall byta en obligation som har fallit i kurs mot en annan obligation.

Att denna handel med värdepapper mellan ett stort antal subjekt på en marknad har krympt är någonting som jag tror är ogynnsamt från ekonomisk utvecklingssynpunkt. Följande

lilla skiss om värdepappershandels funktion är synnerligen enkel, men eftersom det finns så många vanföreställningar, som går ut på att byten av värdepapper inte kan skapa några värden, och att "spekulation" är någonting man skall försöka hindra, tror jag den kan vara av viss nytta.

A, B, C och D är olika slag av kapitalägare eller kapitalförvaltare och 1, 2, 3 och 4 är olika slag av värdepapper, t. ex. statsobligationer, industriobligationer, reverser och aktier.

Låt oss statistiskt anta, att de olika subjekten inte kan ha vad som helst i vilka proportioner som helst i sina portföljer, vilket kan ha mycket naturliga skäl. D kan kanske bara ha värdepapper nummer 4 i sin portfölj, C kan välja mellan 3 och 4 och B mellan 2 och 3 och A mellan 1 och 2. Vi antar nu, att någon behöver emittera värdepapper. Det är bara A som kan köpa detta värdepapper, men A har sin portfölj full och inga placeringsbara pengar. Vi antar vidare, att D behöver köpa värdepapper, men han kan bara köpa värdepapper nr 4 och

sådana emitteras för dagen inte. Utan handel med värdepapper mellan redan befintliga portföljer skulle både emitenten av värdepapper 1 och kapitalplaceraren D förbli otillfredsställda. Då kan emellertid en värdepappersmarknad med fri prisbildning fungera så att C säljer en del av sina 4:or till D och B säljer en del av sina 3:or till C och köper värdepapper 2 av A, som därigenom får pengar att köpa nyemitterade värdepapper 1. Denna form av transaktioner försiggår ständigt på en normal marknad. Den ger en smidighet som är mycket ändamålsenlig. Om man ingriper på olika sätt och s. a. s. låser portföljerna, tenderar det ständiga bytet av värdepapper att stanna upp.

Några följder av inflationsförväntningarna

De utbredda inflationsförväntningarna har en tendens att underlätta finansieringen av de företag som kan erbjuda stora realsäkerheter. Kapitalet söker sig till den typen av aktier, varför dessa företag har lättare att göra emissioner. Men det är ingenting som säger, att just de företag, som har stora realsäkerheter med hänsyn till penningvärdesförsämringen, kan göra de mest produktiva investeringarna. I samma riktning, dvs. att å ena sidan favorisera stora företag och å andra sidan diskriminera mindre företag, som vill växa, samt göra det svårt att starta nya företag, verkar bristen på större belopp riskvilligt kapital på marknaden. De bristfälliga möjligheterna till resultatutjämning i tid och rum dis-

krimineras särskilt de mindre företagen, likaså dubbelbeskattningen. Härigenom kommer en typ av företag, som borde kunna spela stor roll i framtidskridandet, att bli illa ställda och en relativt liten del av kapitalet kommer att gå till dem. Detta accentueras också av det förhållandet, att de stora företagen i regel har så goda självfinansieringsmöjligheter och att deras pengar inte kommer loss på den allmänna kapitalmarknaden.

Några rekommendationer för en bättre fungerande kapitalmarknad

Vad skall man göra för att komma tillrätta med de missförhållanden jag nu har antytt? Vissa saker är ganska naturliga att rekommendera, nämligen först och främst ett slopande av varje räntereglering som sätter marknadsprisbildningen ur funktion genom att omöjliggöra jämvikt mellan utbud och efterfrågan. Detta skulle vara ägnat att göra marknadsmekanismen mera rationellt fungerande. Om man vill prioritera vissa områden, bör man göra detta med räntans hjälp på så sätt att det alltid förblir marknadsmässig jämvikt. Sedan kan man, om det visar sig nödvändigt, subventionera bort konsekvenserna på kostnadssidan. Man skall naturligtvis också släppa regleringen av emissionsmarknaden för att få bort köbildningen. Skulle räntan därvid stiga mer än vad som är penningpolitiskt motiverat, är det ju enkelt för Riksbanken att se till att räntestegringen upphör. Om räntestegringen däremot skulle vara penning-

politiskt motiverad, är det ju bara bra att den inträffar.

Utlåningstaket är strängt taget redan borttaget, men det har samtidigt sagts, att bankerna fortfarande skall vara restriktiva i sin utlåning till andra ändamål än bostadsfinansiering. I detta sammanhang skulle jag vilja säga, att det kanske finns en tendens på sina håll i kreditväsendet att vilja hålla kvar utlåningstaket. Man har då någonting att skylla på, nämligen Riksbanken, när man avvisar lånekunder. Det är emellertid en farlig och otrevlig tendens att t. ex. bankerna vänjes vid att skylla på någon annan när de gör sitt normala arbete inom kreditväsendet. Att ransoneringar och regleringar har blivit någonting som även i det enskilda näringslivet ibland tas med ett visst välbehag därför att det på sätt och vis förenklar livet, är någonting som det finns all anledning att propagera mot.

Regleringen av försäkringsbolagens placeringar bör också rimligtvis tas bort. Jag kan inte se att de fyller något rimligt syfte. Kan även hindren för kapitalets rörelser över gränserna brytas ner, kan detta inte vara till annat än nytta. Det är dock förmodligen endast en from önskan att något sådant skulle kunna ske inom överiskadlig framtid.

Det är för mig också uppenbart, att man bör göra vad man kan för att avstå från att bilda ännu större placerande subjekt på kapitalmarknaden. Jättestora fonder kommer att ytterligare försvaga en rationellt arbetande kapitalmarknad. Att stimulera allmänhetens intresse för obligationer är

dock förmodligen ett hopplöst arbete mot bakgrunden av de erfarenheter av penningvärdeförsämring som allmänheten gjort. Att det under innevarande år tidvis har varit ett visst återvaknande intresse för obligationsmarknaden är antagligen en tillfällighet. Det beror på en kortsiktig spekulation i en räntesänkning och detta intresse har inte fått någon kvantitativ omfattning.

Ett stort problem, som jag inte närmare kan behandla, är huruvida det är möjligt att stimulera intresset bland den stora allmänheten för obligationer genom införande av värdebeständiga obligationer. Detta skulle självfallet kunna stimulera intresset för obligationsplaceringar, men jag tror, att den metoden har så många andra nackdelar, att det inte kommer att bli någonting av med någon form av indexreglering av obligationer.

Intresset för aktier bör stimuleras. Man gör nu också en del i den riktningen. Stor framgång förutsätter nog i längden bl. a. att man avskaffar aktiebrevsystemet och inför ett certifikatsystem efter amerikanskt mönster. Det skulle underlätta en aktiv aktie-marknad. Vidare bör hela frågan om möjligheterna för ett företag att ge de anställda aktier i företaget tas upp till diskussion. Detta stöter på vissa hinder för närvarande.

Jag skulle också vara benägen att rekommendera ett slopande av realisationsvinstskatten. Man skall inte vara alltför rädd för spekulationer. Det är ju ändå så att om spekulationer går till överdrift och blir "osunda" beror detta på en felaktig penningpolitik, som leder till excesser i konjunkturavseen-

de. Detta brukar bädda för spekulationer. Men spekulation som sådan är bara ett marknadstekniskt medel för att få marknaden att fungera rationellt. Försäkringslagen bör kunna ändras för att möjliggöra en större rörlighet i försäkringsbolagens portföljer.

Näringslivet borde kunna utnyttja även en del andra finansieringsinstrument som man ännu inte har använt sig av. *Participating debentures* borde man kunna gå in för, eftersom bl. a. utdelningen är avdragsgill i skattehänseende. Jag vet inte varför man inte använder detta instrument; kanske beror det på minnet av det sorgliga öde som Kreugers debentures hade. Det minnet skall väl dock inte behöva bevaras i generationer efteråt, när det är fråga om ett rationellt finansieringsinstrument.

Kapitalmarknaden bör vidgas

Med de åtgärder jag summariskt har berört tror jag att man kan återställa den marknadstekniska funktionsdugligheten för kapitalmarknaden. Men detta är bara det ena problemet. Det andra är att kapitalmarknaden i Sverige över huvud taget är liten och stagnerande. Det finns en del åtgärder under diskussion, som kan stimulera det totala utbudet på kapitalmarknaden.

Inom en stor sektor, bostadsområdet, är amorteringarna alldeles för små. Tvång till större amorteringar skulle i hög grad kunna bidra till att öka kapitalmarknadens omfattning. En omjustering av skatteskalorna skulle

kunna tillföra kapitalmarknaden mera medel. Det är dock en känslig politisk fråga. Nästan alla mera omfattande åtgärder som kan vara ägnade att vidga kapitalmarknaden har ju en viktig politisk aspekt. Tillflödet till kapitalmarknaden skall normalt komma framför allt ur de penninginkomster som bildas i samhällsekonomin. Men det tillflödet är begränsat och har tenderat att stagnera. Nu betyder detta inte att folk skulle blivit fattigare eller att antalet rika skulle blivit mindre än förr i världen. Tvärtom är det så, att den mångåriga inflationen och högkonjunkturen har skapat ett mycket stort antal nya förmögenheter och medfört att gamla förmögenheter, särskilt de stora, blivit ännu större. Men den förmögenhetstillväxten har skett framför allt genom en realvärdestegring. Detta innebär inte i och för sig ett tillskott av fungibelt nytt kapital till kapitalmarknaden.

Många inkomster, som intjänats under denna inflationistiska högkonjunktur, har till följd av skattetryckets ökning inte kunnat deklarerars öppet. Uppfinningsriikedomen när det gäller att göra deklARATIONER som är ägnade att nedbringa skattetrycket, har varit högst betydande. Om en person tjänar mycket pengar som han inte deklarerar, kan inte dessa pengar tillföras den öppna kapitalmarknaden. Han föredrar därför att antingen öka sin konsumtion eller också sätta in medlen i ett eget företag, där det åtminstone hittills har varit rätt lätt att plöja ner inkomster, som skattemyndigheterna haft svart att komma åt. Detta gäller alla sorters företag, ingalunda bara industrin. Jordbruket är

som bekant en viktig sektor i det sammanhanget.

Dylika förändringar har lett till en viss utsvältning av den långa, öppna kapitalmarknaden. Det är väl närmast förvånande att det inte gått ännu sämre än det hittills gjort. Men det beror bl. a. på att vi först nu börjar närma oss slutet av en period, som har karakteriserats därav att en mycket stor del av svenska folket kommit upp till inkomster som för första gången har möjliggjort något sparande över huvud. För 30—40 år sedan hade en mycket stor del av svenska folket så låga inkomster att de över huvud taget inte kunde spara någonting. Nu har inkomsterna lyfts upp, vilket har lett till en ökning av utbudet av sparmedel. Resultatet ses bl. a. i försäkringsbolagens expansion fram till senare år. Det ligger dock i sakens natur, att detta är en engångsföreteelse, eftersom vi nu knappast har några större grupper i samhället som har så låga inkomster att de inte kan spara någonting alls. Vidare är det först på senare år som vi fått en ganska utpräglad tendens till förskjutning från ett långsiktigt sparande till ett kortsiktigt, vilket underförsörjer den långa kapitalmarknaden.

Orsakerna till denna förskjutning ligger bl. a. i penningvärdeförsämringen som nu för första gången har blivit förutsedd av de flesta, dvs. inte bara ett fåtal personer utan av den stora allmänheten. Det är en mycket allvarlig förändring som ligger i att folk i allmänhet, och inte bara ett fåtal, har gripits av misstroende för penningvärdets utveckling på längre sikt. Inflationsförväntningarna hos gemene

man har starkt understöts på senare år genom statsmakternas självklara utgångspunkt att pensionsfrågan skall lösas så att pensionen blir värdebeständig.

Ett nytt inslag i bilden är att folk i allmänhet inte bara tror att penningvärdet kommer att försämrans utan också räknar med sasom något ganska självklart att de kommer att få en högre standard i framtiden. För några decennier sedan utgick man inte självklart ifrån att vi kunde se fram mot en sådan utveckling. Det ingick inte i det allmänna medvetandet att det var normalt att man successivt och över hela linjen skulle få högre standard. Även detta bör ha en tendens att minska intresset för ett långsiktigt sparande. Därtill kommer ju hela tendensen i det moderna samhället att via centrala statliga och kommunala åtgärder sörja för individens trygghet, för barnens uppfostran, utbildning osv.

Vad skall man nu göra åt dessa faktorer som är ägnade att minska försörjningen på den långa kapitalmarknaden? Man kan fråga sig om man skall sänka skatterna över huvud taget. Detta skulle emellertid också vid sidan av ökat sparande resultera i en ökad konsumtion. Det är inte lätt att säga vilken av verkningarna som skulle komma att överväga. Man kan även tänka sig att höja skatterna. Motivet för en dylik linje skulle vara att man därigenom skulle hålla tillbaka konsumtionen. Den minskning av det enskilda sparandet som då också vore att vänta skulle staten kompensera genom att överbalansera sin budget och, i den mån det går av konjunkturpolitiska

skäl, använda de ökade skatteintäkterna för investeringar. Härigenom skulle åstadkommas en kollektivisering av investeringarna och deras finansiering. Den vägen innebär en strukturförändring i samhället. Det skulle ge en helt annan karaktär åt kapitalmarknaden.

Det finns dock uppenbara gränser för möjligheterna att höja skatterna. Skattetänkandet kommer att öka övergången till penninglös byteshushållning. En sådan övergång är redan ett faktum som visserligen kvantitativt inte ännu spelar så stor roll men som säkerligen skulle komma att göra det, om vi fortsätter på skatteökningarnas väg. All erfarenhet visar dessutom att ökning av skatterna leder till kompensation för de ökade skatterna genom höjda penninginkomster. Då kan man varken klara inflationsproblem eller kapitalmarknadsproblem. Vad som nu sagts om skatterna tror jag också gäller om höjda avgifter till pensionsfonder. Hur de än konstrueras är det fråga om ett tvångsmässigt uttagande av sparandet, och jag tror inte att det på något sätt kan lösa kapitalmarknadens problem i ett samhälle som skall bibehålla något av sin liberala struktur. Penningpolitiska medel, t. ex. räntehöjningar, kan ju tänkas stimulera sparandet. Men räntepolitiken skall framför allt bedrivas från konjunkturpolitiska synpunkter och kan aldrig ensam klara saken på längre sikt. Det är möjligt att vi efterhand tvingas att gå in för en ränta som ligger mycket högre än den nuvarande. När vi kommer in i en situation med förutsedd inflation bör det bli en stark tendens för räntenivån att komma upp på en betydligt högre nivå än nu. Om alla

människor väntar sig 5 % penningvärdeförsämring om året, kommer ju 5 % ränta i realiteten att vara lika med ingen ränta alls. Vi har exempel på detta i många inflationsländer, där räntenivån nu ligger mycket högt men där den räntenivån ändå i och för sig inte utan vidare är ägnad att stimulera sparandet.

Slutord

Jag kommer till resultatet, att den långa kapitalmarknadens problem totalt sett är något som sammanhänger nära med djupgående förändringar i det moderna samhällets struktur, vilka man inte kan rätta till genom några vare sig enkla eller krångliga knep av "tekniskt" slag. Det är viktigt att ha klart för sig, att den kapitalmarknad, som byggdes upp under industrialismens genombrott i Sverige, är en kapitalmarknad med förutsättningar i en speciell samhällsstruktur, nämligen den liberala. I och med utvecklingen av det moderna samhället mot demokrati, allmän rösträtt och starka, inflationsdrivande intresseorganisationer och politiska partier och i och med den s. k. välfärdsstatens utveckling har åtminstone ett par väsentliga förutsättningar för den sortens kapitalmarknad försvunnit. Jag stannar här i ett frågetecken, därför att jag inte kan se att den processen kan gå i motsatt riktning. Om man drar ut konsekvenserna av de utvecklingstendenser som har accentuerats på senare år, kommer man till att vi kanske kan bli tvingade att ta ytterligare steg i riktning mot

ett icke liberalt samhälle för att kunna klara kapitalmarknadens problem eller, rättare sagt, ersätta den nu stagnerande kapitalmarknaden med ett helt annat sätt att finansiera investeringar-

na. Man kan sålunda i varje fall inte se frågan om kapitalmarknadens sätt att arbeta, och framför allt inte frågan om dess storlek, såsom en isolerad fråga.

SNS SKRIFTSERIE

BEHOVET AV YRKESUTBILDNING I KARLSTAD av <i>Per-Elof Nyrén</i> och <i>Mims Nerman</i>	Pris kr 6: —
ATOMARBETET I FJORTON LÄNDER av <i>Eric Rhenman</i>	Pris kr 10: —
EUROPAMARKNADEN OCH FÖRETAGET av <i>Wilhelm Paves</i>	Pris kr 24: 50
99 Y I KEMISK OCH METALLURGISK INDUSTRI av <i>Einar Carlsson</i> , <i>Carl Helge Hedlundh</i> o. <i>Gerhard von Hojsten</i>	Pris kr 1: 50
SJU ÅR AV SKOLREFORMER Fakta om skolutvecklingen 1950—1956 sammanställda av <i>Gunnar Helén</i>	Pris kr 6: 50
GOD ÅRSREDOVISNING — GODA RELATIONER av <i>Gustaf Bondeson</i>	Pris kr 6: 50
PERSONALTJÄNSTEN I SMÅ OCH STORA FÖRETAG av <i>Sven H. Åsbrink</i>	Pris kr 5: —
NÄRINGSLIV OCH SAMHÄLLE 2 En samling föredrag och uppsatser	Pris kr 6: —
INFORMATION PÅ ARBETSPLATSEN Sociologiska studier av företagets kommunikationsproblem av <i>Edmund Dahlström</i>	Pris kr 14: 50
MÄNNISKAN I INDUSTRISAMHÄLLET Del I. ARBETSLIVET Del II. FRITIDSLIV — SAMHÄLLSLIV av <i>Torgny T. Segerstedt</i> och <i>Agne Lundquist</i>	Pris kr 25: — Pris kr 25: —
TJÄNSTEMÄNNEN, NÄRINGSLIVET OCH SAMHÄLLET En attitydundersökning av <i>Edmund Dahlström</i>	Pris kr 14: 50
TJÄNSTEMÄNNEN OCH DEN INDUSTRIELLA OMVANDLINGEN En studie av tjänstemannakårens tillväxt inom industrien av <i>Erik Höök</i>	Pris kr 5: 50
KONJUNKTURER OCH EKONOMISK POLITIK Utveckling och debatt i Sverige sedan första världskriget av <i>Erik Lundberg</i>	Pris hft. kr 28: 50, inh. kr 32: 50
NÄRINGSLIV OCH SAMHÄLLE 1 En samling föredrag från SNS konferenser	Pris kr 7: 50
DISTRIBUTIONSEKONOMISKA PROBLEM En inventering	Pris kr 9: 50
EFFEKTIVITET OCH RÄTTSSÄKERHET Ett diskussionsinlägg om statsförvaltningen	Pris kr 1: 50
VINSTDELNING OCH VINSTANDELSSYSTEM Uppkomst — Utveckling — Framtidsmöjligheter av <i>Torsten Skytt</i> och <i>Sven H. Åsbrink</i>	Pris kr 3: 75
KONKURRENS ELLER SAMVERKAN Ett diskussionsinlägg om kartell- och monopolproblem av <i>Hans Brems</i> , <i>Bert Lindström</i> , <i>Jonas Nordenson</i> , <i>Jan Rydström</i> , <i>Ulf af Trolle</i> och <i>Jan Wallander</i>	Pris kr 8: 75
SVENSK STATSFÖRVALTNING I ARBETE av <i>Gunnar Heckscher</i> . Andra reviderade upplagan	Pris hft. kr 19: 50, inh. kr 23: 50
FÖRHÅLLET MELLAN FÖRETAG OCH ANSTÄLLDA I SVENSK INDUSTRI Några jämförelser med amerikanska förhållanden av <i>Charles A. Myers</i> , Massachusetts Institute of Technology	Pris kr 6: 75
BRANSCHRATIONALISERING Mening Metoder Möjligheter	Pris kr 18: —

Säljs i bokhandeln eller direkt från SNS Sköldungagatan 2, Sthlm Ö

Tel. 23 25 20. Postgiro 35 62 60.

Studier och debatt

1953: 1	Anda och trivsel i företaget av <i>Torgny T. Segerstedt</i> Sammanfattning av "Människan i industrisamhället. Del I"	kr 4: —
1953: 2	Konjunkturpolitik under debatt av <i>Ulrich Herz</i> Sammanställning med studiehandledning av professor Erik Lundbergs kända verk	kr 6: —
1953: 3	Kvinnor i industriarbete av <i>Andreas Lund</i>	kr 4: —
1953: 4	Företaget och pressen av <i>Arne Lundmark</i>	kr 4: —
1954: 1	Ändrad företagsbeskattning	Utgången
1954: 2	Automation — del I. De tekniska framtidsutsikterna	Utgången
1954: 3	Automation — del II. De ekonomiska och sociala framtids- utsikterna	Utgången
1954: 4	Företagsbeskattning och konjunkturer	kr 4: —
1954: 5	Gruppdynamik och ledarskap av <i>Joachim Israel</i>	kr 4: —
1955: 1	Företaget och kommunen	kr 4: —
1955: 2	Skola och näringsliv i Sverige och USA Skolreformen och näringslivet. Diskussioner i SNS arbets- grupper 1952—1955 Skola, yrke, samhälle i USA av <i>Gunnar Helén</i>	kr 4: —
1955: 3	Sverige och världshandeln	kr 5: —
1955: 4	Industrifolk på fritid av <i>Torgny T. Segerstedt</i> Sammanfattning av "Människan i industrisamhället. Del II"	kr 4: —

Följande årgångar — se omslagets utsida

Studier och debatt

— SNS populära småskriftserie — presenterar sammanfattningar av större utredningar, uppsatser, redogörelser för småutredningar, konferenser etc. i aktuella ämnen. Minst fyra nummer per år utkommer i serien. Prenumerationspriset är 15 kr.

Tidigare årgångar — se omslagets insida

- 1956: 1 **Näringslivets folk i riksdagen** kr 4: —
Politiskt intresse — ett företagarintresse av *Folke Petré*
Industrins, handels och hantverkets folk i riksdagen 1920—
1953 av *Lennart Bodström*
- 1956: 2 **Näringslivet planerar för framtiden**
Föredrag och diskussioner vid företagsledarkonferensen 1956 kr 5: —
- 1956: 3 **Företagsvinster — ett samhällsintresse?**
En kort orientering om vinsterna och deras plats i det ekonomiska livet av *Göran Albinsson* kr 4: —
- 1956: 4 **Fri handel i Europa**
Rapport från en arbetsgrupp inom OEEC kr 4: —
- 1957: 1 **Ekonomiska unioner**
En översikt över den ekonomiska integrationens förutsättningar och verkningar av *Staffan Burenstam Linder* kr 4: —
- 1957: 2 **Utbildning av chefer och experter i företagen**
Föredrag och diskussioner vid SNS konferens i Saltsjöbaden februari 1957 kr 5: —
- 1957: 3 **Sverige och Europamarknaden**
Föredrag och diskussioner vid konferens i Saltsjöbaden oktober 1957 kr 4: —
- 1957: 4 **Ideologi för näringslivet**
En samling debattinlägg kr 5: —
- 1958: 1 **Växandets ekonomi**
Föredrag vid företagsledarkonferens i Tylösand juni 1958 kr 5: —

Säljes i bokhandeln eller direkt från SNS, Sköldungagatan 2, Sthlm Ö.

Tel. 23 25 20 • Postgiro 35 62 60.